

D 2643

-11

REVILJA BOREC

LETNIK XLI
OKTOBER-NOVEMBER 1989

Vladeta Vuković
PESMI

Dr. Dušan Biber
NEUSPEH NEKE MISIJE

Olga Krajger
SKICA ZA PORTRET SLAVKA ŽIDANIKA IN SPOMINI NA BOJANA KRAJGERJA

Ada Krivic-Dequal
SPOMINI NA KOČEVSKO OKROŽJE, drugi del

dr. Tóne Ferenc
NEKAJ PODATKOV PO OBJAVI SPOMINOV CIRILA DEKVALA

Ivan Jan
ODPRTO PISMO JOŽETU DEŽMANU

Zdenko Zavadlav
PRAVICA DO SMRTI IN GROBOV

Miroslav Slana-Miros
ŽRTVOVANJE IN ŽRTVE FRANCA CERARJA

dr. Milica Kacin-Wohinz
PREDSTAVNIŠTVA SLOVENSKE IN HRVAŠKE MANJŠINE V ITALIJI (1918-1928)

Miha Budja
IDEOLOGIJA IN MOČ ARHEOLOŠKEGA INTERPRETIRANJA PRAZGODOVINE

dr. Ignacij Voje
PREPLETANJE LEGENDE IN RESNIČNOSTI

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ

Republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije, Ljubljana, Vrtača 11

REVIJO IZDAJA

Založba Borec, Ljubljana, Miklošičeva 28

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

IZDAJATELJSKI SVET

Jože Artnak, mag. Vida Deželak, France Filipič, Martin Ivanič, Albert Jakopič, dr. Božidar Jezernik, Vladimir Kavčič (predsednik), Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Bogdan Osolnik, Janez Vipotnik, dr. Miro Stiplovšek

UREDNIŠKI ODBOR

Franeček Bohanec, dr. Božidar Jezernik, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Nečak, Božo Repe, Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

OBLIKOVANJE IN TEHNIČNA UREDITEV

Darja Cjuha

LEKTORICA

Sonja Likar

TAJNICA

Mira Puntar

CENA

Naročnina za drugo polletje 580.000 dinarjev, cena te številke 120.000 dinarjev

ŽIRO RAČUN

50101-603-45772 (revija Borec)

DEVIZNI RAČUN

50100-620-107-257300-310514 (revija Borec)

NAKLADA POSAMEZNE ŠTEVILKE

1700 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Šubičeva 10 – poštni predal 203, telefon 213 918

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12. ure

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25a

UDK 949.712+82 (05)

YU ISSN 0006-7725

Oproščeno prometnega davka

po pristojnem mnenju Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA OB PETINDVAJSETLETNICI IZHAJANJA ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA ZA LETO 1982, KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

POEZIJA

- Sara Zanghi* Pesmi
Izbrala in prevedla Jolka Milič 1043

POEZIJA

- Vladeta Vuković* Pesmi
Izbral in prevedel Andrej Arko 1051

PRISPEVEK K ZGODOVINI

- dr. Dušan Biber* Neuspeh neke misije
Ameriški podpolkovnik OOS Robert McDowell
v štabu Draže Mihailovića leta 1944 1065

SPOMINSKO PRIČEVANJE

- Olga Krajger* Skica za portret Slavka Židanika in
Spomini na Bojana Krajgerja
FOTOGRAFSKA PRILOGA 1092

SPOMINSKO PRIČEVANJE

- Ada Krivic-Dequal* Spomini na kočevsko okrožje, drugi del 1133

ŽRTVE DRUGE SVETOVNE VOJNE PRI NAS

- Ivan Jan* Odprto pismo Jožetu Dežmanu 1160

ŽRTVE DRUGE SVETOVNE VOJNE PRI NAS

- Zdenko Zavadlav* Pravica do smrti in grobov 1165

ŽRTVE DRUGE SVETOVNE VOJNE PRI NAS

- Miroslav Slana-Miros* Žrtvovanje in žrtve Franca Cerarja 1171

DOKUMENTI

- dr. Tone Ferenc* Nekaj podatkov po objavi spominov na kočevsko
okrožje Cirila Dekvala 1185

PRISPEVEK K ZGODOVINI

- dr. Milica Kacin-Wohinz* Predstavništva slovenske in hrvaške manjšine
v Italiji v upravno-političnih organih
(1918-1928) 1207

PRISPEVEK K ZGODOVINI

- Miha Budja* Ideologija in moč arheološkega interpretiranja
prazgodovine 1213

PRISPEVEK K ZGODOVINI

- dr. Ignacij Voje* Prepletanje legende in resničnosti 1220

D r a m a t i k a

BORIS A. NOVAK: Vojaki zgodovine, dramska kronika 1918–1948
*»Pričujoči dialogi – z izjemo materine smrti –
so prizori,
ki sem jih napisal posebej za uprizoritev
na mariborskem odru
in jih torej ni v knjižni izdaji.«*

P o e z i j a

JASA L. ZLOBEC: Iz sodobne albanske poezije na Kosovu

S p o m i n s k a p r o z a

EMIL FRELIH: Iz taboriščnih žic
*»Utrinki so ohranjeni izvirni leposlovni zapisi
iz italijanskih fašističnih taborišč
Čiginj, Gonars in Renicci, nastali v letih 1942–1943.
V rokopisu so krožili med interniranci.«*

S p o m i n s k a p r o z a

CIRIL BERGLES: Usodna odločitev

P o e z i j a

JUAN PÉRES CREUS: Mati Helena

O k r o g l a m i z a

SLOVENSKI NAROD IN (NJEGOVA) DRŽAVNOST
*Svoja razmišljanja so poleg dr. Janka Pleterskega,
ki je okroglo mizo vodil, prispevali
dr. Anton Bebler, dr. Tone Ferenc, dr. Ivan Kristan,
dr. Boštjan Markič,
dr. Dušan Nečak, dr. Ernest Petrič in dr. Danilo Türk.*

P r i s p e v e k k z g o d o v i n i

DR. MILAN ŽEVART: Zbornik Poslovilna pisma žrtev
za svobodo in poslovilno pismo Ivana Kešeta

P r i s p e v e k k z g o d o v i n i

DR. JOŽE TIVADAR: Requiem za Klubom prekmurskih
akademikov

P r i s p e v e k k z g o d o v i n i

FERDO GODINA: Nekaj pripomb h knjigi Poslanstva in
poslaništva Rudija Čacinoviča

P r i s p e v e k k z g o d o v i n i

ANKA VIDOVIČ-MIKLAVČIČ: Kmečko stanovsko gibanje v
klerikalnem taboru na Slovenskem v okviru obnovljene
kmečke zveze v letih 1935–1941

P r i s p e v e k k z g o d o v i n o p i s j u

DR. MILAN ŽEVART: Kratek oris problematike
narodnoosvobodilnega boja na območju Slovenije
in obravnave posameznih tem za Knjižnico OF

D o k u m e n t i

LUDVIK MRZEL: Pripombe k poročanju in tisku
*O najdenem dokumentu in njegovem avtorju
so spregovorili še
Djuro Šmicberger (Mrzelova ocena),
Ivan Potrč (Prebiram ta izvirni Mrzelov zapis) in
Stanko Janež (Ludvik Mrzel Frigid – časnikar)*

D o k u m e n t i

MICA ROKOVA: Pismo Sergeju Kraigherju

Pesmi

SARA ZANGHI

Sara Zanghì se je rodila leta 1931 na Siciliji (v kraju Castell'Umberto). Živi in poučuje v Rimu. Sodelovala je pri znani feministični reviji EFFE, zdaj pa je sourednica pesniške delavnice pri študijskem centru »donna woman femme«. Že dolgo piše pesmi. Objavljala jih je sproti v revijah *Tabella di Marcia*, *Lettera*, *Materia*, *L'ozio letterario*, *Galleria*, *Leggere donna* in *Anterem*. Prisotna je tudi v antologiji *Il volto la scena* (Obraz scena). Leta 1985 so ji podelili srebrno plaketo za poezijo (mednarodna pesniška nagrada Emilio Lussu). Svojo prvo samostojno zbirko FORT-DA je izdala leta 1986. S petnajstimi pesmimi je tudi zastopana v antologijski zbirki *Testarda tregua* (Trmasto premirje), ki je izšla leta 1987. Piše članke, eseje in predstavitve. Prevedene pesmi so iz zbirke FORT-DA.

*Kakšna smola naleteti na
gosenico ki ji bodo zrasla
kratka in v tla uprta krila.*

*Glej kako je nebo razbrazdano
reke ceste zračni tokovi
vkrcam se na najbolj nestalni oblak.*

*Strah je morda začeti znova
tkati potrgani votek
za sabo pa imeti dolgo pot
igranja slepih miši.*

*Ob besedi daleč
lahko mislimo na Severni tečaj
ali na Niagarske slapove
ali na Saharsko puščavo
ali
na par, ki se pogovarja
vendar tisti ki živi v Sahari
ne vidi Niagare drugega
in obratno.*

*Sprašujem se katera
od neštetih ki jih vidim
je že mrtva zvezda.*

*Kako skop je moj spomin
koplje zbira živi od svoje
arheologije, celo prah shranjuje.*

*Našla sem sled
za norim kamelarjem
ki preskakuje tržnice
in hodi za prividi
pa čeprav ve da je za
njegovim hrbtom varna oaza.*

*Svoje bogastvo
lahko razstavim na oknu.
To je igriva sanpavlija
ki me zbudi vsako jutro
da mi pokaže novo vijolico
ki jo je izlegla ponoči.*

*Zaletavaš se ob robove
vrat in zidov, kako široka
se ti je zdela mera sveta
prvega dne.*

*Sončnica
Tvoj čas je kratek
cvetlica peruanskega sonca
a koliko dolgih življenj
shira v senci.*

*Čas je špijon smrti
nekega jutra ali večera
ga zalotimo v ogledalu
v vodoravnih zarezah na čelu.*

*Kot Amatys se tudi meni toži
po gorah mojega domačega kraja
vendar, ob porušenem Babilonu,
kateri Nabukodnezar bo dal zgraditi
zame viseče vrtove?*

*S smrtjo obračunavam
vsako noč.
Ko tišina uduši
mestno vrvenje
se sprašujem, ali mi bo hudo
ko se ne bom znašla več živa
medtem ko se bo jutro svitalo –
ob hrupu pa me bo brž
zamikalo da bi zbežala.*

*Vrnila se bom kot šoja
in si spletla gnezdo
na najvišjih vejah borovca.
Vsako jutro bom čakala na sonce
ko bo zasijalo bom trikrat zakrožila
v zraku in zapela s hripavim glasom
kakor takrat ko sem kadila cigare.*

*Mati neba in zemlje
gospa voda gospodarica ognja
nosilka svetlobe in teme
o ti ki poseduješ čarovno
besedo ki odpira sezam src
prosim te daj nam ogorčenje
proti vsem ki ograjujejo in omejujejo
pohujšujejo in podkupujejo.
Daj nam moč – laser misli in besede –
ki naj razkriva ničevost slepil
in prekinja tiha pristajanja.
Podari nam jasnovidnost ki pelje
na bregove podzemskega Skamandra
zato da ne bi nihče pogrešal barve dneva
okusa po sadju
in da bi ljubezen postala radostna,
veličina bivanja pa ponižna.*

V času pomaranč se mi spet prikazuje
njena rdečelasa glavica
sredi pisanega gaja oranževcev
deklica s sedmimi življenji
kar naprej lovi ravnovesje na kakšnem
zidu veji strehi
deklica ki ni padala
ko da bi bile sesalke njene
roke njene noge
deklica-mačka vedno kje drugje

sukala se je zmerom med drugačnimi
ljudmi, drevesi živalmi
znala je reči samo ne
ko da od človeške govorice
niso segle do nje druge besede
nikoli po imenu poklicana punčka

živela je na skalovju
in ko je premišljevala o dneh pričakovanja
je razumela da je legenda
zbrisala njeno zgodovino

končala je kot ptice
ki umrejo v letu
ali padejo pogreznjene v spanec –
nevidna je krivulja njih potovanja

Deklica s sedmimi življenji

*Hrepenela sem po tvoji ljubezni
kot psi ki čakajo na preprogi
in vedno pogosteje zginjajo na potep
da bi drugam nesli svoje gorje
da bi ga mesecu izpovedali v svetlih
nočeh nebogljenega detinstva.*

*Bila si bridkost mojega življenja
saj sem te mukoma ljubila iz daljave
ki sem si jo vzela da te iščem.
Bridko in prav divje sem objokovala
tvoje življenje – ko te ni bilo več.*

*Ne morem te priklicati k življenju
a če bi me mogla danes slišati
bi ti rekla da se z ganjenim veseljem
spominjam tistega trenutka ko sem te
prvič in zadnjič videla igrati operetno
skladbico na stari mandolini.*

*Ko sem odkrila nebo
zvezde mesec
sem se vzdignila na zadnji taci.
Obzorje se je iznenada razširilo
oči sem spustila
proti valovitim goram
in za zabavo sem hodila pokončno.
Pri takem bogastvu vejic
sem z gibčnimi prsti ustvarjala
oblike, podobne mojemu naročju.
Kot lastovke
sem obložila košare s suhimi
travami in priložila
velike liste za goliče.
Nekega dne pred vodno gladino
ko sem si spletala lase
sem položila vanje
sinji cvet turške detelje.*

Zgodba opičje samice ko je postala človek

Pesmi

VLADETA VUKOVIĆ

Vladeta Vuković, doktor literarnih ved, profesor na filozofski fakulteti v Prištini, esejist in književni kritik, znan predvsem po študijah in podobi kosovskega mita v književnosti in kulturi, je po svoji osnovni naravnosti pesnik. Rosno mlad – rojen je bil leta 1928 v Vrnjački Banji – je doživel drugo svetovno vojno in narodnoosvobodilni boj in vtisnila sta se v njegovo zavest z intenzivnostjo pradoživetja, ki opredeljuje vse človekovo videnje. V štirih desetletjih pesniškega ustvarjanja, zajetem v šestih zbirkah, (od leta 1954 v samozaložbi izdanih pesmi *Z gočkih stez* – *Sa gočkih staza* – do antologijskega retrospektivnega izbora *Odpri uho za tišine* – *Otvori sluh za tišine* – leta 1976 v prištinski založbi *Jedinstvo* je izpolnjeval in brusil svoj pesniški slog, ki je zanj značilna molovska intonacija, izredna muzikalnost, izvirajoča iz tankega občutja za zvočno vrednost rime, precizen ritmični ustroj verza in smisla za asociativno bogastvo v stoletjih izbrušenega poetičnega besedja. Zaobljubna leta – *Zavetne godine* – udeleženca v narodnoosvobodilnem boju so dala cikel posebne pesniške vrednosti, v katerih se neposrednost občutenega in enako živi spomin spajata v tisto izpoved pradoživetja, ki zajema naravo, ljubezen, polnost življenja in tragično dostojanstvo smrti v vzneseno himno boju za ideale, mladostno zagnano vero v odrešujoči simbol rdeče zastave, podobe svobode, pravičnosti, človeškega bratstva. V esejistiki se Vladeta Vuković odziva na probleme sodobnosti, značilno poglavje v njej pa so prispevki o poeziji, ki jo je inspiriral narodnoosvobodilni boj na vsem jugoslovanskem ozemlju, med njimi odlična študija o vojni poeziji Branka Ćopića in za nas zlasti zanimiva študija o Otonu Župančiču, ki na kratko seznanja bralca tudi z motivi narodne in socialne osvoboditve v dožupančičevski slovenski poeziji od Prešerna naprej.

Rapa Šuklje

Sliva se zdi, kot bi žolto kri iz ran točila,
 lipa pa pogrebni venec v krošnji nosi.
 Kam bi s svojo boljo, ki še ni minila,
 ko za modri glavinec roka nebeščanov prosi?
 Vinogradi neobrezani, ki ste zamrli
 opusteli, neozdravljena huda rana
 kakor sinji kamen opustošenega doma prazna,
 ali ste nevaobljene črne svate uzrli?
 Zobi ne boš več zobal, moj rjavec.
 Kólo se je začelo, dan mrčavi.
 Deževje lilo bo kot potonike krvave:
 »Padaj, dež, kri zmij, rane nam ozdravi.«

Povsod pustina, žrtve, nož, jame prostrane
 in bele zore brez svita, zaklane.
 Bog vojskovanja, mar se iz človeške kože napravi senčnik,
 ki luč zaslanja, mar so mogoča takšna dejanja?
 Nad žrtvami ves v krvi ostriš nože za klanja,
 bog vojskovanja,
 in triumfiraš – senčnik iz človeške kože si si zmisлил
 za svojo rabo,
 nekdanj so bili ljudje – zdaj so le luščine pred tabo.
 Povsod so žrtve, mrtvi, nož, jame prostrane.
 Bele zore brez svita so zaklane.

Nečlovek je v temino zginil
 v kolu so plesalke zločina.
 Nad jamami je nož nasilja sinil.
 Ej, Kraljevo, Kragujevac
 in Sutjeska, Jasenovac!

Tisoč za enega iz maščevanja.
 Vse v imenu boga vojskovanja.
 Vodi jo roke in noge moje
 me na pot, da videl bi rojake svoje,
 da videl svoje bi rojake,
 padle za svobodo nam junake.
 Tisoč za enega iz maščevanja,
 vse v imenu boga vojskovanja.

Kličejo me mrtvi moji
 v vesni, v zimi sredi beline.
 Nosijo mi v pesmi svoji
 sloves svoje rodovine,
 poleg maminih pozdrave
 bratov, sester iz daljave

Kličejo me mrtvi moji,
 po Jasenovcu se slišijo glasovi,
 po Kragujevcu in Kozari
 govorijo z glasom nežnim svojim,
 kot šumele krhke veje bi v gozdovih
 po Jasenovcu se slišijo glasovi,

kliče moja mrtva domovina,
pepelišče je spomina,
da se oglasim ji in jo vidim.
Kličejo me mrtvi moji,
da jih vidim in se z njimi snidem,
kje krvi so perivoji,
kje so žare padlih v bojih?
Šumarice, spred oči mi šlo je vaše lice,
po morišču padajo vse ptice,
Šumarice, sapice bridkosti,
zdaj ponika vir mladosti.
Noči naše, ki kri rosite,
mar svobodo mrtvim podelite?
Ne žaluj nikar, kruh naš nevzklili,
ker še danes nisi v plod nam zrasel,
kajti drugi dnevi bodo nastopili,
ko žar bo ozlatil tvoje klase.
Spev svobodoljubni gore naj začara,
da z bodalico bo zraslo smilje
in v vinogradih ob grozdju še bosilje,
grenke čemerike pa namesto dara,
da se bodo megle razmeglile
in oblaki s točo razpršili.
Ne žaluj nikar, kruh naš nevzklili,
ker še danes nisi v plod nam zrasel,
kajti drugi dnevi bodo nastopili,
ko žar bo ozlatil tvoje klase.

Kot mladenka je svoboda bela,
ki prižiga v mraku žarnat plamen.
Njeni kodrci so kot pšenica zrela,
mlad golob pa ji grli na dlani.

Staro vodo je mladenka pila
od orešja motno, nasmeteno
in v temnavi vek je sólze lila
za gorje in žalost uročeno.

Mati gora pa je, glej, rodila,
z listjem je smaragdnim povijála,
na vretenu sonca svilo sprela.

In svoboda na junaška krila
bo s krvjo bridkobo izpisala
z vrha gôre, ki bo zelenela.

Na morišču človek pôje (1943)

Spoštovana tovarišica Štrajnar! ● V pogovoru s cenjenim akademikom Antonom Ingoličem pred desetimi dnevi v Zagrebu, kjer smo se srečali ob 120-letnici Akademije znanosti in umetnosti, sem zvedel za naslov Vaše revije, ki objavlja tudi prispevke iz književnosti narodnoosvobodilnega boja. Pošiljam Vam zapis o partizanski bolnici Franji, poemo Zaobljubna leta in pesem Mesto mrtvih – z željo, da pesem in (morda) odlomek iz poeme objavite in prevedete v slovenski jezik, kot tudi odlomek iz eseja o poeziji narodnoosvobodilnega boja ali Čopičevi vojni liriki. Z najlepšimi željami in pozdravi.

Priština, 13. marca 1987

Vladeta Vuković

Vi, davni, z bojem zadimljeni dnevi vstaje,
julijska nebesna njiva, ki so jo preorale krogle
svobodjakov,
valovje moči in kljubovanja in vse naše reke Sutjeske
in vse naše gore Zelengore in vse vstajniške
pesmi ozdravljevalke, ki se nam bližajo iz
nespečnosti revolucije,
neizgorele v plamenu julijskih ognjev,
z vsemi svojimi žilicami razlite v nas, niste danes
le koračnice in budnice, naši transparenti
in srečanja ljubezni do domovine.

Tudi danes in jutri ste naša pesem,
zaupanje in zaobljuba naših delovnih ljudi,
zlata zrna resnice in pravicoljubja, razsute
iz nabojnika svobode.

Tudi danes in jutri s ponosom določamo vse koordinate
ljubezni na zemljevidu tvojega srca,
Republika!

Podnevi se v vašo pesem pretaka srebro morja,
golobi svitanja pa vas iščejo v nežnosti svilnatih trav.
Orli ponosa se oskrbujejo za čezmorski let
in šepetajo borovci in nema bitja predmetov okrog vas.
Vsi stotniki vam poveljujejo mirno!
Nikakršna brezobličnost ne bo spravila večnosti ob dušo,
vi pa ste tudi ob jutranjem žvižgu lasje
in rosa v zajetju dlani in domovinska pesem.
Vaš spomenik ni siva celica trpljenja,
ki molči kot pepelišče mladosti.

Tu, kjer je ostal moj tovariš s preminulo zvezdo,
se je namesto pogrebne koračnice razlila
tiha glasba smrti.

Vojak, počivaj s trobento na prsih,
z očmi, zagledanimi v spokojno nebo.
Ko bo prešla ta nora noč moje neizrekljive boli,
se, vojaška trobenta, razjoči od tod do večnosti.

Borec je v snežnem zmetu
na mrtvi straži zasnul.
Zaman ga za hribom kdo čaka,
zaman za njim išče sledu.

Le roka spod snega pogleduje,
kot da bi se zarja rodila.
Mrtev bojevnik rokó privzdiguje
s tal, koder je slava skalila.

Oči kot žerjavice, ugasle na snegu,
bodo postale plen vrana.
O njem pa zdaj spev poje bregu
brezica s senco, ki je varovana.

Pošelesteva si bel napev breza,
veter se v veje ji sklanja.
V nedrih snega pa vojak z mitraljeza
mrtev o tihi svobodi zdaj sanja.

Ljudje se v koloni kot rumen trak vrstijo,
hodijo pošastno kakor sence vojne,
vrbe nad potjo žalostno šumijo,
zgrbljene čez mlako, blato in fige gnojne.

S praznim sedlom vrača konj se iz planine,
gozd pripravlja jezdecu zelen grob.
Na ustnah svobode je on požirek prvi
in šepet je zmage, ki brezglasno lije:
v mestu, v grlu in v smodnikovi je krvi:

Kosovo, ne bodo snežni še zameti
z mrtvaškim prtom ti zatrli vstajne klice.
S srcem nebes dvigaš, v srcu pa so cveti
za kri, prelito v sponah iz temnice.

Kosovo uporno, glas grenkó zaznavni,
kaj še zdaj žaluješ nad grobovi klanja!
Rad izrekel bi ti vsa pričakovanja
vseh tovarišev, ki spijo nespoznavni

z voskom ran odprtih in nepreboljenih
s sanjami o vasi in borovcih spečih.
Po poljani tvoji, kjer so razkropljeni,
pojejo o zvezdah vstajniških rdečih.

Če mi za vsa zla oči so oslepele,
gost plevel naj s travo mi iz njih požene
in če gluha sem za rojake nevesele,
naj pozabe listje vsuje se prek mene.

Če so rōke preslabotne, da bi branil
rdeči prapor, ki svobodo nam prinaša,
naj odpadejo mi, naj vsak dan odstranil
bi se mi kot klasje, ki ga piš raznaša.

Če bo z mojih ust izdana domovina,
naj sol izsuši v tovariški se krvi,
naj mi bo v grižljaju vedno gren pelina,
naj kot bor, zadet od groma, padem prvi.

*Sekire sekajo. Soteske bol navdaja.
Podirajo se vrste mrkega borovja.
Samo mladika kaka šibka še ostaja
osamljena v naročaju gorovja.*

*Sekire sekajo. Soteske bol navdaja.
V uporih se je narod bil razžaril.
V gozdovju tem bila je vstaja
– o tem ljudje povejo stari.*

*In prazno zeva – hosta; razboljena
vsa s kosinim bridkim je rezilom.
Odvajajo pa te, hosta zelena,
v mesto Nemci z vozilom.*

*Včasih z nadihom vedrine vsa zrela
si sanjala o sinjih daljavah.
Ljubezen je v listju robide šumela
in med jagodami v travah.*

*Nekoč bila si polna žara,
če bil je kak upor in kakšna vstaja,
vendar si čakala, hosta stara,
da rdeči te vihar zamaža.*

*Zdaj boš svoje spet rodila,
vsa boš sredi polnega zorenja.
Naša rdeča zastava se bo vila
znad tvojega smaragdne zelenja.*

*Sekire sekajo. Soteske bol navdaja,
v uporih se je narod bil razžaril.
V tem gozdu se zanetila bo vstaja,
ko ploton naš prvi bo udaril.*

*Gora ti naša,
sladka si paša,
kaj veke spuščaš zdaj?
– Čredo mi belo
žrelo je vzelo
v tuji in daljni kraj.*

*Kje sonce zdaj je,
vrh brez zlata je –
naše svobode vir?
– Mestna koprena
je prek grebena
šla in mi vzela mir.*

*Hlebov zastave
v poljih krvave*

gredo tja v daljni kraj.
 Gora ti naša,
 sladka si paša,
 kaj veke spuščas zdaj?

Sin – lik orjaka
 z zvezdo koraka,
 da dom svoj razsvetli.
 Prsi so tvoje
 pesem, ki pôje,
 da kot grom zagrmí.

S prednjega dela
 gora ti bela
 zginil bo kužni trn,
 žita ne bo ti
 tamkaj ob poti
 zobal več krokar črn.

Gora, obesi
 prapor zarana,
 za moj odred naj bo.
 Vse to brstelo,
 kot klas zorelo
 za dom, ki bo naš samo.

Naj ne znenadi
 v zvezdi te mladi,
 da nam raznaša glas.
 Tvojh plameneči
 prapor rdeči
 pel bo svoj spev prek nas.

Včasih se spomnim pomoravske vasice,
 kjer smo bili klinec in spuščali smo zmaja,
 iz bezga delali pištrole in z zvišenega kraja
 v gori kakor strele tekli dol smo do brzice.

Včasih radi smo imeli v svitu zore rane,
 ko je piš nabrekli z vigredjo zapljusnil,
 risbice, ki v lipovo so lubje bile izrezljane.
 Še zdaj, ko jih ni več, pomislim, da kje šepetata
 z rdečico smeha strepetali ustni.

Ko lipe zašepečejo v zelenem nizu,
 se zdi, kot da so živi, tako so vsi mi blizu.

Spijo fantje iz rodnega mi sêla
 v vencu žita, ki so sami ga sejali.
 V noči se prižigajo zrnca rosna bela,
 to je roj njihovih zenic, ki se v temi kristali.

Goč, ti gora moja, v srcu rana črna,
ki se snežnih ti ramen dotikajo orlovska krila,
povej, kdo je, ki v vsaki taki noči
pohaja po tvojih planjah naglo kakor srna
in v rečno se korito spušča?
Mar je to moja mila?

Noč pomladanja,
roke mi njene vrni,
oči, obrazek snežnobeli, kodra vranja,
kar peni v brzici gorski se srebrni:
nemara moja noga stopa po krvi njeni.

Morda bom njeno kri – kri svojo kje opazil
na blazinici gozdnih jagod, na kaki kozji steni.

Oračev klic je, ko je sinil prvi svit,
zaplapolal v vejevju in se daleč v gaju stišal.
Pastirji goški se odpravljajo loviti.
Kakor da kdo me kliče – sem zaslišal.
Vendar le reka pošumeva in vonj sape sem zanese včasih,
v njenih vrtinčastih lasih
pa šumotajo imena tovarišev mojih.

Zamegljene goščave, ki nosite v rokah prve jutranje ognje,
povejte, v katerem šibju na Goču so ji zaspale oči in obraz!

Ali so ob ognjih tovarišev mojih
sape razmršile njene kodre?
Morda je po potoku, ki polzi skozi goščave,
preletela njena senca s senco, ki jo da umrla zvezda.
Morda je tukaj, kjer veter objema divjo hruško,
v kateri si sinice spletajo gnezda.

Zjutraj, ko je kljun imel ptič
poln rose, ki se je mlečno mlada lesketala,
je vitka češnja tam, kjer je grmič,
z vetrцем lasé česala.

Zdaj je pomlad, ona pa vsa
kot da trepeče od zmrzovanja;
brez listja je, suha, zlomljene veje ima,
piš ne zbudi je iz spanja.

Pred več leti Nemec, ki naj bo preklet,
vešala postavil je siva.
Na njenih rokah je razpet
mladenič – kakor podoba živa.

Zdaj bele češnje óstri trn
z mladeniško krvjo rosi se.
Nasitil pa je krokar črn
na češnji z belimi očmi se.

*Pesem, daj lovmoriče za grobove junakov
– srebrnega tkanja!
Daj zvok, da v ušesu kot v biserni školjki
šum valov odzvanja!*

*Spijo. Ni mar jim za pesek časa, ki odhaja
in ga sesiplje kamenje.
Novemu rodu izročilo ostaja
in junaško znamenje.*

*Spijo. Ni jim znano,
da o njih povsod krožijo zlati spevi,
da so jim večno ime, z lovorom obdano,
boja in trpljenja odsevi.*

*Tiste zlovešče temine niso brez muževnih upanj,
niso strahopetci nad sesirjenimi solzami
jedrskih nemirov.
Obnavljajo naše vsakdanje krilate ure.
Kadar so z domišljijo nad predeli nezaceljenih
podob iz sanj,
znajo na pamet izgovorjene skrivnosti zvezdoznanstva,
skrivnosti teles, ki so se privadila na molčanje,
grozo zglenelih kosti iz nedoumnih upepeljevalnic,
skrivnosti oblakov in ptic, ki so potonile v naše videnje.
V prostoru in času vselej ostajajo zaverovani v sonce,
ki daje življenje,
ostajajo blagi in ozarjeni z našimi vedno novimi
predeli sna.
Namesto nemih nebotičnikov govorijo svojo misel besede,
da se prevrtajo grebeni človeškega brezumja.
Zgovarjajo našo misel, ki nima odsekane glave
in izdrtega srca,
vse retorte in steklenice groze dajejo
za malo skupnega neba in za kos človeške sreče.*

*Vrt prepoznam po spodvitih listih perunih,
po modrih listnih poganjkih, po krilih, kot jih imajo
lastovice,
ki na platnu vrta slikajo neskončnost v modrih odsevih,
vse z barvo, kot jo je imelo njeno lice
in česar niso skrili v pozabo vojni dnevi.*

*Kje vse nisva bila in kam vse nisva prispela,
da bi najino ljubezen presadila in bi se kot zimzelen
večno mladila
in da bi širinam poljube v dar prinesla,
kjer vse nisva rdečega prapora v mladosti razvila,*

tudi kadar je na naju bitka saje nanesla.
 Toda kdo ve, ali naju bodo, ko se bova v svojo vas vrnila,
 v hladu pod vrbovjem čakali
 spleti spominov kot rodne reke vali,
 in ovčarski ognji, ko bo že pozna večerna ura odbila.

Ali bova zvezde, zlate igle v lasih
 polja, srečala, ko bova prispela,
 ali bo samo vrba o žalosti šumela
 ali Morava pela o vojnih časih?

Polno srebra danes gorska napajališča imajo,
 vsepovsod se sliši ptičje petje.
 Srebrni sviti kličejo: zdaj je mladoletje
 in kaplje mladega sonca na nas kapljajo.

Čakajo naju tudi vrbe molčeče
 v nemirni slutnji, spet kot nekoč vse iste,
 ko jim sape sušijo z roso pokrite liste
 in znenada vlak mimo njih oddrvi hrumeče.

Na planji zeleni znanec hrast in pošumeva
 v sončnih urah kot davnih dni roj.
 Tako naju skozi dan, ki ne ugasne, doumeva
 ljubezenska pesem, stari znanec moj!

Golanska planota je severno od Jordana med planino Hermon in reko Jarmuk.
 Tukaj je bilo nekoč trgovsko mesto Konetra,
 zdaj pa je mesto mrtvih;
 nekoč kot ladja iz oniksa in alabastra, zdaj pa ga
 omenjajo z grozo.

*V nemem mestu mrtvih ruševine boljčijo,
 iz temnorjavega mraka srši napis Konetra.
 Povsod je mesto – grobje, iz katerega grozljivo ječijo
 nepokopane kosti brata in sestre.
 Mesto mrtvih opominja, da se mora človeško bitje
 z razumnostjo uveljaviti, sicer bo piš, ki skrit je
 v smrti, moral raznašati poslednje bitje.
 Tedaj nikogar več ne bo, nihče se več ne bo zanosil.
 Mesto mrtvih opominja jutro, ko že svit je.
 Zrak je pogašen, mar se bo sploh še kdaj tod nosil?
 Tu človek bo prebival, njegove pesmi vpitje,
 da naj razumnost vlada, naj mir bo tak, kot svit je,
 sicer bo piš Konetre vsepovsod kosti raztrosil
 iz senc pokopališča večnega morda, ali pa bo čuti vpitje
 pesmi v prah in v svet, ki ves kamnit je,
 s kamnito grobno ploščo vsepovsod bo prosil
 za malo zraka. Nihče ne bo vedel za to početje,
 ne ptice, morske školjke, niti poljsko cvetje,
 le piš Konetre v trobenti bo koščeni.
 O, kost, ki v imenu miru kličeš
 človeštvo k svobodi in enakosti iskreni.
 Konetra opominja brate in sestre,
 nepokopane kosti objokujejo bitje,
 mesto mrtvih poziva človeško bitje
 k razumnosti, k miru, ki kot svit je.*

Mislím, da naša misija pri Mihailoviću morda ni bila koristna, ker je konec koncev blokirala naše odnose s partizanskimi korpusi. Verjetno je prepolovila obveščevalne podatke, ki smo jih dobili od Titovih armad. Partizani so po prihodu skupine na Mihailovićevo področje vselej zelo sumničili vse naše operacije, ki smo jih poskušali izvajati na partizanskih področjih. Seveda so tudi mnogi drugi dejavniki prispevali, da je izostalo partizansko sodelovanje. Vendar pa sem prepričan, da je ta incident bolj kot vse drugo otežil naše odnose.¹

(Iz sklepnega poročila šefa jugoslovanske sekcije OSS v Bariju Arthura Coxa, z dne 23. junija 1945.)

DR. DUŠAN BIBER

Neuspeh neke misije

AMERIŠKI PODPOLKOVNIK OSS
ROBERT MCDOWELL
V ŠTABU DRAŽE MIHAILOVIČA
LETA 1944

Referat z gornjim naslovom je bil predstavljen na jugoslovansko-ameriškem znanstvenem posvetovanju Jugoslovansko-ameriški odnosi 1944–1965, 26. in 27. septembra 1988. leta v Beogradu, pod okriljem Inštituta za sodobno zgodovino v Beogradu in Wilsonovega centra iz Washingtona, D. C. Novembra in decembra 1988 sem nadaljeval svoje raziskave v ameriškem Nacionalnem arhivu v Washingtonu, D. C. V raznih drugih fondih ameriške vojaške obveščevalne službe OSS (Office of Strategic Services, Urad za strateške službe) v The National Archives and Records Administration (Nacionalnem arhivu) je na voljo še vrsta drugih, res le delnih podatkov, ki podrobneje osvetljujejo izvor in delovanje te sporne ameriške obveščevalne misije. Zato je bilo mogoče prvotni referat tako po obsegu kot vsebini skoraj trikrat razširiti.

Seveda ni namen tega referata n drobno rekonstruirati in analizirati vse okoliščine, dileme in posledice, ki so nastale spričo odhoda in delovanja te misije OSS v štabu Draže Mihailovića od 26. avgusta do 1. novembra 1944. To bi lahko bila prava pravcata monografija, ki bi zajela odnose med predsednikom ZDA Franklinom Rooseveltom in britanskim ministrskim predsednikom Winstonom Churchillom do Jugoslavije, rivalstvo med ameriški in britanskimi obveščevalnimi službami in ne na zadnjem mestu partizansko-četniške spopade ter različna stališča v diplomaciji, obveščevalnih službah in v vojaškem stroju tretjega rajha.

O misiji McDowellla so na podlagi zelo skopih, tedaj dostopnih virov pisali razni pisci. Walter Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies, 1941–1945*, New Jersey 1973, je sorazmerno najbolj podrobno, čeprav zelo na kratko pisal o tej misiji. Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945, The Chetniks*, Stanford 1975, je poleg takrat objavljenih virov in literature uporabil le en sam, tedaj dosegljiv arhivski vir iz fondov OSS, pogovarjal pa se je tudi z McDowellom. Matteo J. Milazzo, *The Chetnik Movement & the Yugoslav Resistance*, Baltimore & London 1975, se je v svoji doktorski disertaciji poleg tiskanih virov in literature oprl predvsem na nemške vojaške oz. di-

plomatske dokumente, ki so jih zavezniki po končani vojni zaplenili in mikrofilmali. Kirk Ford, Jr., izredni profesor na kolidžu Mississippi, je doktoriral s tezo o delovanju OSS v Jugoslaviji, vendar disertacije še ni objavil, ker jo dopolnjuje z novimi, za znanstveno javnost šele sedaj dosegljivimi viri.

Arhivski fondi ameriške vojaške obveščevalne službe OSS se v zadnjem času na široko odpirajo zainteresirani znanstveni javnosti. Ameriška centralna obveščevalna agencija CIA (Central Intelligence Agency) pregleduje in odloča, kateri dokumenti OSS so že na razpolago javnosti in kaj ostaja še naprej pod ključem zaradi varnostnih in drugih razlogov. Mnogi primarni viri o delovanju misije Roberta McDowella, zlasti o njegovih stikih z nemškimi obveščevalci in diplomati, ter o uporabi Mihailovičevih zvez za ameriško obveščevalno delo v smeri srednje in jugovzhodne Evrope so še vedno nedostopni, tako da si je iz drobcev poročil in zapisnikov povojnih zaslišanj mogoče ustvariti le delno podobo.

Vse kaže, da je bilo obveščevalno delo Roberta McDowella načrtovano kot veliko pomembnejše v omenjeni smeri kot pa samo delovanje v štabu Draže Mihailovića, čeprav je doslej dostopna dokumentacija o tem še zelo skopa, tako rekoč mozaičnega značaja.

McDowellovo sklepno poročilo, z dne 23. novembra 1944, na 39 gosto tipkanih straneh (*Yugoslavia – An Examination of Yugoslav Nationalism*, Jugoslavija – Raziskava jugoslovanskega nacionalizma), je pisano v čenikom zelo naklonjenem duhu. Glavne poudarke tega poročila je Jožo Tomasevich že upošteval v omenjeni knjigi, vendar poročila ni arhivsko identificiral niti lociral. Poročilo je na voljo znanstveni javnosti v fondu zgodovinskega urada OSS v Washingtonu, D. C.,² kar sem v prvi verziji svojega referata tudi navedel. Doslej zaprte tri primerke tega poročila v fondu sekcije OSS v Bariju pa so sredi oktobra 1988 le dali javnosti na vpogled, vendar v »prečiščeni (kseroksirani) kopiji«³ z »odstranjenimi občutljivimi informacijami«.

Sedaj dostopni dokumenti iz zelo različnih fondov OSS pa le omogočajo preu-

čevanje, kako je sploh nastala zamisel, da ameriško obveščevalno misijo pošljejo v štab Draže Mihailovića, in kakšni zapleti so nastali zaradi odpoklica te misije. V doslej objavljeni znanstveni literaturi še ni bilo proučeno vprašanje, kako so maršala Tita obvestili o tej misiji in kako je Tito reagiral. Doslej niso bila znana nasprotujoča si mnenja v raznih zaveznških vojaških in obveščevalnih ustanovah oziroma agencijah, še manj navodila, ki jih je McDowell dobil in kaj je poročal iz štaba Draže Mihailovića.

AMERIŠKO-BRITANSKO RIVALSTVO

Britanska Uprava za posebne operacije (SOE – Special Operations Executive) in ameriška vojaška obveščevalna služba (OSS – Office of Strategic Services) sta se že 1942. leta prvič dogovorili o sodelovanju. Po tem sporazumu, ki so ga kasneje z »deklaracijo o neodvisnosti«⁴ razveljavili, so britanske obveščevalne službe dobile vodilno vlogo v Jugoslaviji, ameriškim obveščevalcem pa je bilo omogočeno tesno sodelovanje, vendar z uporabo britanskih radijskih zvez. Ko je bil ta sporazum praktično razveljavljen, je bila – toda šele 11. avgusta 1944 – ustanovljena neodvisna ameriška vojaška misija pri maršalu Titu. Zanimivo je, da so se za osamosvojitvev ameriške obveščevalne službe že zelo zgodaj zavzemali ameriški državljani jugoslovanskega rodu.

Novinar Stojan Pribičević, sin nekdanjega kraljevskega ministra in kasneje ostrega nasprotnika kraljeve diktature Svetozarja Pribičevića, je že 15. julija 1943 priporočal, naj Amerikanci v Jugoslaviji vzpostavijo lastno obveščevalno službo, da ne bi kar šest mesecev zaostajali za dogodki na Balkanu in svojega znanja ne črpali le iz virov druge roke, potem ko so jih dotlej vedno prehitevali tako Angleži kot Rusi.⁴ Turner McBaine, pomočnik direktorja tajne obveščevalne službe OSS na Bližnjem vzhodu, se je pritoževal, da nima niti enega samcatega Srba, ki bi ga lahko poslal na ozemlje pod partizanskim nadzorstvom; vsi razpoložljivi rekruti OSS so bili privrženci Draže Mihailovića. Gamma (takšen je bil psevdonim oz. šifra za Stojana Pribičevića) bi

lahko zelo pomagal, če bi mu uspelo najti vsaj pol ducata rekrutov, ki bi bili voljni oditi k jugoslovanskim partizanom.⁵

Alexander Vuchinich, sedaj upokojeni profesor univerze v Stanfordu, je kot analitik v OSS že na pomlad 1943 poslal direktorju ameriške vojaške obveščevalne službe OSS generalu Williamu Donovanu daljšo analizo (*The Mihailovich Myth*, Mihailovičev mit) v upanju, da jo bo prebral tudi ameriški predsednik Franklin Roosevelt.

»Jugoslovanska vlada v vojni proti silam osi dejansko sodeluje zgolj diplomatsko,« je menil Alexander Vuchinich, »medtem ko je njena vojna proti demokratičnim silam v sami Jugoslaviji prava, krvava vojna [...] General Mihailović in njegovi četniki v Dalmaciji, Liki, Hercegovini, Bosni, Sandžaku in v Črni gori dejansko pomagajo osi v njeni ofenzivi proti jugoslovanski narodnoosvobodilni vojski. [...] Mihailović ni Darlan, je celo slabši kot francoski admiral. Darlan je delal za Nemce, potem pa se je spreobrnul in pomagal zaveznikom. Mihailović je z blagoslovom jugoslovanske vlade v Londonu delal za zavezniško stvar, potem pa se je preusmeril in sedaj pomaga osi.«⁶

Že omenjeni Turner H. McBaine pa se je zavzemal, da bi ameriške obveščevalne oficerije poslali v štab Draže Mihailovića. Res bi uporabljali britanske kanale za komunikacije, vendar na osnovi lastne

šifre. Ameriški oficirji naj bi svoje delovanje omejili izključno na obveščevalno področje.⁷

Podpolkovnik Albert B. Seitz in poročnik George Musulin sta se konec septembra 1943 kot predstavnika OSS skupaj z britanskim brigadirjem Armstrongom spustila v štab Draže Mihailovića. Kot prvi ameriški oficir je v četniški štab že 18. avgusta 1943 prišel ameriški kapetan Walter R. Mansfield.⁸ Sklepna poročila teh oficirjev so sedaj v glavnem (ne v vseh fondih) na voljo znanstveni javnosti.⁹ Imenovani so bili redno akreditirani ameriški oficirji.

Zato je Robert Joyce, zadolžen za tajno ameriško obveščevalno službo, 3. decembra 1943 (prav na dan poleta partizanske vojaške misije pod vodstvom polkovnika dr. Vladimirja Velebita v štab zavezniškega poveljnika za Sredozemlje generala Wilsona) zapisal, da je »bistvenega pomena imeti osebje SI (Secret Intelligence, tajne obveščevalne službe) čimprej pri Mihailoviću, in to ne samo zaradi čisto strateških, marveč tudi zaradi diplomatskih dolgoročnih političnih razlogov«. Robert Joyce je tedaj še upal, da bi tako morda preprečili sodelovanje generala Mihailovića z Nemčijo in z generalom Nedićem, predsednikom kvislinške srbske vlade v Beogradu. »Prav to skušajo doseči nacisti s svojo kratkovidno antihhrvaško in antipartizansko politiko,« je menil Robert

¹ The National Archives and Records Administration, Washington, D. C. (dalje NARA), Records Group (dalje RG) 226, Entry (dalje E) 99, Box (dalje B) 28, File (dalje f) 140. Arthur Cox: Report on Field Conditions, 23. 6. 1945.

² NARA, RG 226, E 99, B 34, F 174, MEDTO-YUGO- (Mihailovich) Field Report '44.

³ NARA, RG 226, E 154, B 23, F 314, BARI-SI-OP-25, Ranger Team.

⁴ NARA, RG 226, E 190, B 72, F 15, CAIRO-SI-OP-2, Bernie Yarrow – Turner McBaine, 15. 7. 1943.

⁵ Prav tam, Turner McBaine – Paul Ceresole, 5. 8. 1943.

⁶ NARA, RG 226, E 154, B 40, F 609, CAIRO-OSS-OP-7.

⁷ NARA, RG 226, E 190, B 74, F 37, CAIRO-SI-OP-8, Turner McBaine – James Miller, 28. 4. 1943.

⁸ Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945, The Chetniks*, Stanford 1975, 373–4.

⁹ NARA, RG 226, E 99, B 44, F 215, kapetan W. Mansfield, poročilo za čas od 18. avgusta 1943 do 15. februarja 1944. Isto poročilo v fondu E 190, B 73, F 24 še ni deklasificirano iz varnostnih razlogov. Podoben primer je s poročili drugih ameriških oficirjev OSS, akreditiranih v štabu Draže Mihailovića. Zbirko četniških dokumentov oz. o četnikih (*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV) bi bilo mogoče dopolniti vsaj z dvema knjigama ameriških dokumentov, oz. poročil britanskih oficirjev.

Joyce in predlagal, da bo ameriški oficir v štabu Draže Mihailovića istega ranga kot britanski šef misije, torej s činom brigadirja ali pa vsaj polkovnika oz. podpolkovnika. Moral bi biti Amerikanec, rojen v ZDA, nikakor ne jugoslovanskega rodu, v dobri telesni kondiciji, trdnega zdravja, zelo takten in potrpežljiv, po možnosti naj bi govoril francosko, da bi se lahko neposredno pogovarjal z Mihailovićem. Izbrani ameriški obveščevalac bi moral dobro poznati politične, gospodarske, nacionalne, verske in zgodovinske probleme Balkana. Robert Joyce je menil, »da je zelo pomembno, da Združene države razvijejo svojo lastno jugoslovansko politiko«. ¹⁰

Podpolkovnik Lada Mocarski, šef tajne obveščevalne službe v Kairu, je preučil te predloge in menil, da bi ameriške obveščevalce lahko poslali na četniško ozemlje le prek ozemlja pod nadzorstvom partizanov in z dovoljenjem maršala Tita. ¹¹

Iz literature in objavljenih virov so nam znani razlogi in tudi okoliščine, v katerih so se Britanci odločili, da prekinijo vse zveze z Mihailovićem in da svoje misije odpokličejo iz četniških štabov. ¹² Zanimivo je, da sta tako britanski polkovnik William Bailey kot ameriški kapetan Walter Mansfield, oba akreditirana v štabu Draže Mihailovića, menila, da bi bilo po odhodu zavezniških vojaških misij treba v četniškem štabu zadržati vsaj po enega ameriškega in britanskega obveščevalca. Britanski polkovnik Bailey pa je vztrajal, da Amerikanci nikakor ne pošljejo svojega obveščevalca, če tega ne bi storili tudi Britanci. Mihailović bi lahko poskušal izigravati Amerikance proti Britancem, vse to pa bi škodovalo zavezniškim odnosom z maršalom Titom. ¹³

General William Donovan, direktor ameriške vojaške obveščevalne službe, je zato poslal poseben memorandum ameriškim skupnim načelnikom štabov (U. S. Joint Chiefs of Staff), datiran s 4. marcem 1944. V njem jih je obvestil, da so Britanci zahtevali, da se oficirji OSS umaknejo iz štaba Draže Mihailovića, potem ko so sami sklenili odpoklicati svoje misije. OSS v Kairu je medtem že pripravil vsaj dve obveščevalni skupini, ki bi morali oditi na

ozemlje pod Mihailovićevim nadzorstvom. Ti skupini ne bi imeli zgolj naloge vzdrževati stike z Mihailovićevimi silami, marveč bi s tega ozemlja odhajali tudi v srednjo in jugovzhodno Evropo. OSS v Kairu se je zato zavzemal, da se zavezniški izogonejo javni prekrititvi odnosov z Mihailovićem in da Velika Britanija in Združene države Amerike obdržijo svoje opazovalce v njegovem štabu. General Donovan je načelnikom štabov sporočil, da namerava OSS poslati svojega obveščevalnega oficirja v uniformi v štab Draže Mihailovića in nadaljevati svoje načrte za vtihotapljenje obveščevalnih skupin OSS v srednjo in jugovzhodno Evropo prek četniškega ozemlja. ¹⁴

Zanimivo je, da se je predsednik ZDA Franklin Roosevelt strinjal s tem načrtom generala Donovana. V pismu, z dne 22. marca 1944, je Roosevelt priporočil, da se Britancem pojasni, da si Američani pridržujejo pravico, da sami in neodvisno zbirajo obveščevalne podatke. Ameriški oficirji pa bi morali pojasniti Draži Mihailoviću (ta formulacija je bila uporabljena tudi kasneje, konec avgusta 1944), da v njegov štab niso prišli kot zvezni oficirji, marveč izključno kot obveščevalci. Zato se ne bodo vmešavali v politična vprašanja, niti ne bodo dovoljevali, da se jim pripisujejo politične funkcije. Tako kot že prej britanski polkovnik William Bailey je tudi ameriški predsednik Franklin Roosevelt menil, da je bistvenega pomena, »da ameriški oficirji ne bi bili postavljeni v položaj, ko bi Mihailović poskušal izigrati te ameriške stike proti Britancem, če se njegovi odnosi z Britanci ne bi izboljšali«.

Predsednik Roosevelt je podprl načrte OSS, da vtihotapi obveščevalne skupine v srednjo in jugovzhodno Evropo, vendar ne nujno prek četniškega ozemlja. Treba bi bilo poiskati druge možnosti, »ne da bi omenjali poseben namen, da se uporabijo Mihailovićeve možnosti za pošiljanje skupin na druga področja,« je menil predsednik Roosevelt. ¹⁵

V neki analizi OSS stališč Draže Mihailovića, z dne 1. marca 1944, beremo tudi tole:

»Mihailović in njegovi vodje nimajo prav nobenega zaupanja v Britance, ker

menijo, da so jih ti sklenili ignorirati in podpreti partizane. [...] Četniki so sedaj osredotočili večino svojih sil v zagrizeni državljanski vojni proti Titovim silam v Hercegovini, vzhodni Bosni in dalje na jugu. Mihailović je zavzel stališče, da gre predvsem za narodnostni spopad s Hrvati. Trdi, da tri četrtine partizanov sestavljajo izdajalski Hrvati in da je med njimi veliko število kvislinških ustašev; ti so zdesetkali srbsko prebivalstvo v letih 1941 in 1942 in se odločili, da dosežejo hrvaško prevlado ne glede na posledice. To so izdajalci, ki so prestopili na stran partizanov šele potem, ko se je zavezniška zmaga pokazala kot verjetna.¹⁶

General Donovan je v pismu, z dne 31. marca 1944, obvestil generala Dwighta Eisenhowerja o umiku ameriške misije iz štaba Draže Mihailovića. Dodal pa je, da je dobil dovoljenje in da namerava »poslati obveščevalne oficirje v Mihailovićev štab z namenom, da vtihotapijo agente v Avstrijo in Nemčijo«.¹⁷

Donovan je dva tedna prej v memorandumu za ameriške skupne načelnike štabov navedel sporočila OSS iz Kaira, da je britanski Foreign Office britanskemu veleposlaniku v Washingtonu lordu Halifaxu dal navodila, naj zahteva od State Departmenta, da ne dovoli, da bi ameriškega obveščevalnega oficirja poslali v štab Draže Mihailovića. Poveljnik britanske tajne obveščevalne službe v Kairu se je strinjal s to ameriško pobudo, vodstvo te službe v Londonu pa se je odločno zoperstavilo.¹⁸

Britanski ministrski predsednik Winston Churchill se je slednjič vpletel tudi sam. Dne 1. aprila 1944 je poslal osebno sporočilo ameriškemu predsedniku Franklinu Rooseveltu in ga opozoril na politični vidik: »Če bi kaka ameriška misija prišla v Mihailovićev štab prav v tem obdobju, se bo na vsem Balkanu razkrilo popolno nasprotje akcije med Britanijo in Združenimi državami. Rusi se bodo prav gotovo z vso silo postavili na stran Tita, ki ga mi v celoti podpiramo. Tako bi šli vsak po svoji poti. Upam in prepričan sem, da se temu lahko izognemo,« je sporočal Churchill.¹⁹

Predsednik Roosevelt je nato 8. aprila 1944 – kar vemo že iz znanstvene literature – preklical svoje soglasje, da se ameriška obveščevalna misija pošlje v štab Draže Mihailovića.²⁰ Prav v tistem času pa se je major OSS Richard Weil, jr., vrnil iz vrhovnega štaba narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije, kjer je deloval kot organizator ameriške tajne obveščevalne službe. S seboj je prinesel pismi maršala Tita za predsednika Roosevelta in generala Donovana. Major Weil je v pisnem sporočilu zamolčal svoj predlog, naj ustavijo priprave za odhod ameriške obveščevalne misije v štab Draže Mihailovića. V poročilu tudi ni zapisal, kar je predlagal ustno, da naj se neodvisno predstavništvo ameriške tajne obveščevalne službe pri vrhovnem štabu NOV in POJ reorganizira kot samostojna ameriška vojaška misija. Polkovnik Glavin se je strinjal s predlogom, da major

¹⁰ NARA, RG 226, E 190, B 72, F 15, CAIRO-SI-OP-2, Robert Joyce, zapis 3. 12. 1943.

¹¹ NARA, RG 226, E 190, B 72, F 15, memorandum Lada Mocarski, 14. 1. 1944.

¹² J. Tomasevich, n. d., 359–372.

¹³ NARA, RG 226, E 116, B 6, F 45, J. E. Toulmin – W. Donovan, 1. 3. 1944.

¹⁴ NARA, RG 218, B 736, U. S. Joint Chiefs of Staff, Geographical Files 1942–1945, memorandum W. Donovana, 4. 3. 1944, B 23007–14.

¹⁵ Prav tam, B 30912–13, F. D. Roosevelt – W. Donovan, 22. 3. 1944.

¹⁶ Prav tam, B 23012–14, 1. 3. 1944.

¹⁷ NARA, RG 226, E 116, B 6, F 45, W. Donovan – D. Eisenhower, 31. 3. 1944.

¹⁸ Kot op. 14, memorandum W. Donovana, 14. 3. 1944, B 26030.

¹⁹ *Churchill & Roosevelt. The Complete Correspondence.* Edited with commentary by Warren F. Kimball. Princeton University Press. Princeton, New Jersey 1984, Vol. 3, 80.

²⁰ Prav tam, 82, ter Walter Roberts, *Tito, Mihailovich and the Allies, 1941–1945*, New Jersey 1973, 255–6; J. Tomasevich, n. d., 376.

Weil kar najhitreje odpotuje v Washington in o vsem ustno poroča. Ameriški major je res odšel na pot in s seboj odnesel izvirnik Titovih pisem.²¹ Štab OSS v Alžiru se je šele 13. aprila 1944 seznanil z mnenjem generala Donovana, da Weilov prihod v Washington ni potreben in da so že preklicali odhod ameriške obveščevalne misije v štab Draže Mihailovića.²²

Nekateri funkcionarji ameriške vojaške obveščevalne službe OSS so kljub nasprotnemu sklepu predsednika Roosevelta še naprej razmišljali, da bi le poslali ameriške obveščevalce v četniški štab. V zapiskih OSS v Bariju, z dne 4. maja 1944, je poudarjeno, da bi bilo zelo pomembno, če bi takšna misija lahko zbiralala vojaške in politične informacije, poskrbela pa bi tudi za evakuacijo ameriških letalcev, ki so bili sestreljeni med preletom ozemlja pod četniškim nadzorstvom.²³

Major Linn Farish, znan po zelo uspešni misiji pri vrhovnem štabu NOV in POJ jeseni 1943 in poročilu, ki je bistveno vplivalo na predsednika Roosevelta pri sprejemanju sklepov velike trojice v Teheranu, da priznajo in podpro narodnoosvobodilno vojsko in partizanske odrede Jugoslavije, je v dokumentu OSS, z dne 6. julija 1944, omenjen kot primeren kandidat za vodjo takšne misije pri četnikih.²⁴ General Donovan se je istega dne strinjal s predlogom, da obveščevalno misijo OSS kljub vsem znanim ugovorom in pomislekom le pošljejo v štab Draže Mihailovića. Donovan se je dogovoril z generalom Roderickom, da se ta naloga zaupa podpolkovniku Robertu McDowellu, ki je dotlej delal v ameriškem skupnem obveščevalnem komiteju na Bližnjem vzhodu JICAME (Joint Intelligence Committee, American, Middle East). Podpolkovnik Toulmin je zato menil, da bi major Weil »skočil do stropa, če bi zvedel za obstoj Mihailovićeve skupine«.²⁵ Podpolkovnik McDowell je potem v največji tajnosti 21. julija 1944 z letalom odpotoval iz Kaira v Caserto. Polkovnik Toulmin je priporočil, naj ravnajo skrajno obzirno, brez naglice, saj je menil, da je prvi stik z Mihailovićem, »zelo delikaten in pomemben«.²⁶

General Donovan je predlagal, da izkoristijo evakuacijo ameriških letalcev s področja pod nadzorstvom Mihailovićevih

četnikov za pošiljanje ameriških obveščevalcev v četniški štab. Draža Mihailović je namreč po posebni radijski zvezi obvestil tedaj še odpoklicanega jugoslovanskega veleposlanika v Washingtonu Konstantina Fotića o ameriških letalcih, sestreljenih nad Srbijo, in predlagal, da jih Amerikanci odpeljejo s svojimi letali. Vendar pa general Donovan ni bil prav nič navdušen nad zamisljo, da bi OSS prek Konstantina Fotića vzpostavil zvezo s četniki.²⁷

Stephen B. L. Penrose je 8. julija 1944 obvestil Roberta P. Joycea, šefa ameriške tajne obveščevalne službe v Bariju, o Donovanovi akciji: »109 [šifra za generala Donovana, direktorja OSS] se je dogovoril z generalom Roderickom, da pošlje podpolkovnika McDowella v misijo na Mihailovićevo ozemlje. State Department se je očitno sedaj strinjal z misijo in mi gremo lahko naprej. NATOUSA, G-2 nam je posodil polkovnika McDowella, ki ga je JICAME dal na razpolago za začasno opravljanje te naloge.«

McDowellovo skupino naj bi sestavili že v Kairu, vse priprave in seznanjanje z navodili pa bi opravili izven Barija. Misija naj za nobeno ceno ne bi prišla v Bari. Niti partizani niti Britanci pa tudi kraljevska begunska (Šubašičeva) vlada ne bi smeli o tem nič zvedeti. »Če bi kdorkoli od omenjenih kaj zvedel, bi se znašli pred možnostjo, da postavimo na kocko vse naše delo na partizanskih področjih, da naletimo na prav takšno blokado, ki nas je prizadela, ko je bila misija poprej predlagana, in da ves posel sijajno propade, še preden bi postal operativen.«²⁸

Robert Joyce se je tega dobro zavedal. Tudi on si je prizadeval, da bi vse priprave za to misijo ostale v kar največji tajnosti. Z Britanci o tem sploh ne bi razpravljali. »Pošiljanje misije k Mihailoviću pomeni najpomembnejše politično dejanje, spremembo ameriške politike in v določenem smislu izziv britanski politiki na Balkanu,« je menil Robert Joyce. Predvideval je možno reagiranje maršala Tita in predlagal, da se najprej ustanovi samostojna ameriška vojaška misija pri vrhovnem štabu NOV in POJ. »Misija pri Titu je še vedno največjega pomena in ničesar ne

smemo storiti, kar bi lahko ogrozilo njen uspeh.«²⁹

Ameriški veleposlanik Robert D. Murphy in Robert P. Joyce sta 22. avgusta 1944 o vseh teh vprašanjih podrobno razpravljala v Rimu. Šef ameriške tajne obveščevalne službe v Bariju je pravilno predvideval, da bo prihod McDowellove misije »Mihailović verjetno tolmačil (vsekakor pa se bo potrudil, da bo ustvarjen takšen videz), kot da mu Združene države dajejo vsaj moralno podporo v njegovi borbi proti partizanom. Z drugimi besedami, kaže, da se britanska in ameriška politika do Jugoslavije glede tega dokončno razhajata. G. Murphy je priznal, da bi lahko bilo res tako,« je zapisal Joyce.³⁰

V daljšem zapisku o pogovorih na večerji v vili veleposlanika Murphyja 18. avgusta 1944 je Robert Joyce navedel tudi mnenje znanega ameriškega diplomata, veleposlanika Williama Bullitta, češ da je »britanska politika do Jugoslavije povsem napačna in da bo Velika Britanija drago plačala svojo slepo podporo Titu in jugoslovanskim komunistom. G. Bullitt je izjavil, da je po njegovem mnenju zelo pametno, da pošljemo obveščevalno misijo k Mihailoviću.«³¹ Veleposlanik Murphy pa je takrat – za razliko od Joycea – menil, da se ameriška politika do Jugoslavije prav nič ne spreminja.³²

ENOTA ZA REŠEVANJE LETALSKEGA OSEBJA

Po podatkih, ki jih je zbral in objavil Walter Roberts, so Amerikanci med 9. avgustom in 27. decembrom 1944 s četniškega ozemlja evakuirali 432 ameriških letalcev, z ozemlja pod nadzorstvom Titovih partizanov pa rešili več kot dva tisoč zavezniških letalcev.³³ Ameriški kapetan Nik Lalich je o misiji Halyard 31. decembra 1944 poročal polkovniku Georgeu Kraigherju o nekoliko nižjem številu evakuiranih letalcev s četniškega področja v tem obdobju: 343 Američanov, 8 Britancev, 17 Rusov, 9 Francozov, 11 Jugoslovancev, 24 Italijanov, 2 Poljaka in 3 ameriški državljani; skupaj 417 oseb. Pri »slovenskih nacionalistih« v Hotedršici je po tem viru ostalo še 15 ameriških letalcev – kot kaže, jih je vštél W. Roberts – medtem ko so 4 Amerikanci in 1 Britanec ostali pri četniškem vojvodi Djuiću v Dinarskih Alpah.³⁴

Ameriški major Linn Farish in podporočnik Eli Popović sta dejansko že januarja 1944 sprožila akcijo za reševanje ameriških letalcev, sestreljenih nad Jugoslavijo. Oba sta dvakrat – 23. januarja in 15. marca 1944 – razpravljala o tem z maršalom Titom.

»Maršal se je povsem strinjal in je ukazal vsem enotam jugoslovanske na-

²¹ NARA, RG 226, E 190, B 88, F 1, CASERTA-OSS-OP-1; Glavin – Donovan, 11. 4. 1944.

²² NARA, RG 226, E 190, B 88, F 1, CASERTA-OSS-OP-1, Buxton – Algiers, 13. 4. 1944.

²³ Prav tam, Intelligence Notes, Bari SBS, 4. 5. 1944.

²⁴ NARA, RG 226, E 190, B 120, F 456, CASERTA-OSS-OP-48, E. J. Green – Gamble, 6. 7. 1944.

²⁵ NARA, RG 226, E 190, B 120, F 428; E 121, B 76, F Air, CASERTA-OSS-R & C – 2), Toulmin – Green, 7. 7. 1944.

²⁶ NARA, RG 226, E 136, B 33, F 360, Toulmin – Green, 21. 7. 1944.

²⁷ NARA, RG 226, E 136, B 22, F 233, Donovan – Toulmin, Green, 19. 7. 1944.

²⁸ NARA, RG 226, E 154, B 19, F 263, BARI-SI-OP-18, SI Yugoslav Section.

²⁹ NARA, RG 226, E 154, B 14, F 195, BARI-SI-OP-20, SI Yugoslav Section.

³⁰ NARA, RG 226, E 154, B 13, F 176, BARI-SIO-OP-5, Political, R. P. Joyce – Toulmin, 25. 8. 1944. Isti dokument tudi E 154, B 14, F 189, BARI-SI-OP-20, SI Yugoslav Section.

³¹ Prav tam.

³² Prav tam. Podpolkovnik McDowell je 6. oktobra 1933 med drugim sporočil Joyceu: »Srbski in muslimanski nacionalistični voditelji ne vedo ničesar o usodi, ki so jim jo določili zavezniki. Ali se je ameriška politika glede Jugoslavije spremenila po Murphyjevih navodilih in kaj naj povem generalu? Če se je spremenila, me je potrebno o tem obvestiti.« (NARA, RG 226, E 154, B 24, F 325, BARI-SI-PRO-32, Independent American Military Mission to Marshal Tito, November 1–15, 1944.)

³³ W. Roberts, n. d., 282.

³⁴ NARA, RG 226, E 99, B 22, F 112, Report of ACRU Unit Halyard, 31. 12. 1944.

rodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov, naj rešujejo, v primeru potrebe tudi z orožjem v roki, ameriške letalce, sestreljene nad Jugoslavijo,« je zapisano v njunem poročilu.

Oba ameriška oficirja sta odšla h komandantu glavnega štaba Makedonije generalu Mihailu Apostolskemu in se z njim o tem pogovarjala 18. aprila 1944. Tam sta zvedela za četverico ameriških letalcev. Ti so bili sestreljeni med napadom na naftna polja pri Ploestiju v Romuniji. Že od 1. avgusta 1943 so se zadrževali pri makedonskih partizanih in se slednjič vrnili v svojo bazo v Italiji. Ameriška oficirja sta 8. maja 1944 o isti problematiki razpravljala tudi s Petrom Stambolićem v Srbiji. Od tam so 16. junija 1944 evakuirali prvih 16 ameriških letalcev. Ameriški kapetan James Goodwin je 1. marca 1944 odšel v Slovenijo in od kanadskega majorja Williama Jonesa prevzel vodstvo zavezniške misije s šifro Flotsam pri glavnem štabu NOV in PO Slovenije. Do konca junija 1944 je bilo iz Slovenije evakuiranih 125 letalcev. Govorili so kar o »Goodwinovem hotelu«, kjer so zbirali in opremljali rešene letalce pred poletom v Italijo.

Amerikanci so podobne akcije načrtovali in izvedli šele kasneje tudi na četniškem ozemlju. Ameriški podporočnik George Musulin je 19. oktobra 1943 s padalom doskočil blizu štaba Draže Mihailovića in tam opravljal naloge tolmača. Ko so zavezniki pretrgali vse stike s četniki, se je podporočnik Musulin vrnil v Italijo in ponovno vztrajal, da pošljejo ameriške predstavnike v štab Draže Mihailovića z nalogo, da organizirajo reševanje in evakuacijo ameriških letalcev.³⁵

Ta zamisel se je uresničila šele, ko sta se za to zavzela ameriški veleposlanik za Sredozemlje Robert Murphy in obveščevalni oficir Robert P. Joyce. Veleposlanik Murphy in ameriški general Eaker sta se 13. julija 1944 sestala z vrhovnim zavezniškim poveljnikom za Sredozemlje, britanskim generalom Henryjem Maitlandom Wilsonom. Brigadir Fitzroy Maclean, šef angloameriške zavezniške misije pri vrhovnem štabu NOV in POJ, se je strinjal z načrtom, da se tako k maršalu Titu kot h generalu Mihailoviću pošljeta dve ame-

riški tehnični skupini, zadolženi za reševanje in evakuiranje letalcev.³⁶ Ameriški general Ira Eaker je 14. julija 1944 ukazal, naj se ustanovi posebna enota za reševanje letalskega osebja (ACRU, Air Crew Rescue Unit) kot del vojnega letalstva petnajste armade (15th Army Air Force).³⁷

George Musulin je napredoval v čin ameriškega poročnika in se v noči na 2. avgust 1944 s padalom spustil blizu štaba Draže Mihailovića. Poveljnik nove enote (ACRU) je postal ameriški polkovnik George Kraigher, pozneje general v ameriškem vojnem letalstvu, Slovenec po rodu in sorodnik znanih slovenskih revolucionarjev Sergeja in Borisa Kraigherja. V noči od 9. na 10. avgust 1944 je z letalom priletel v četniški štab tudi kapetan Nick A. Lalic, šef nove misije Halyard. Avgusta 1944 so Američani z ozemlja pod četniškim nadzorstvom evakuirali okrog 260 ameriških letalcev.³⁸ Ta številka se je v obdobju med 9. avgustom in 9. septembrom 1944 povzpela na 302 ameriška letalca in 65 drugih (3 ameriški civilisti, 25 Italijanov, 15 Rusov, 8 Britancev, 8 Jugoslovancev, 4 Francozi in 2 Poljaka).³⁹

Vendar pa je že prva akcija misije Halyard sprožila velike politične zaplete. Ni šlo za reševanje zavezniških letalcev, marveč za dejstvo, da so 10. avgusta 1944 z ameriškim letalom prileteli v Bari tudi člani politične misije Draže Mihailovića: Adam Pribičević, Vladimir Belajčić in Ivan Kovač; z njim je prišel tudi četniški major Zvonimir Vučković, eden glavnih četniških poveljnikov. Že omenjeni šef ameriške tajne obveščevalne službe v Bariju Robert P. Joyce ni bil prav nič navdušen nad to mislijo, ki je prišla »brez znanja ali soglasja ameriških oblasti v Italiji«, z željo, da naveže stike z jugoslovanskim kraljem Petrom II. in z Živkom Topalovićem, nekdanjim predsednikom socialistične stranke ter četniškim ideologom.⁴⁰

Robert Joyce se je moral pošteno potruditi, da je Philip Broad, predstavnik britanskega ministrskega rezidenta za Sredozemlje Harolda Macmillana, v svoji depeši Foreign Officeu opustil zelo kritične pripombe na rovaš ameriškega poročnika »Mudina. Broad je, kot piše Joyce, menil, »da bodo Britanci le s težavo

lahko prepričali maršala Tita, da prihod Mihailovićeve politično-vojaške misije v Bari prav v tem trenutku ni bil skrbno vnaprej pripravljen.⁴¹

Poročnik George Musulin je dobil oster opomin svojih predstojnikov in poklicali so ga, naj pride osebno poročat v Italijo. Preden je odletel, je Mihailovičevemu štabu dal vedeti, da je svoje ukrepanje Britancem (sic) pojasnil z razlogom, da »ne bi posamično premeščanje dr. Ivanovića (Eskulapa) preveč padlo v oči«. Dejansko se je pod tem psevdonimom skrival dr. Ivan Popov, brat znanega britanskega oz. jugoslovanskega obveščevalca Duška Popova, ki je kot dvojni agent delal tako za zavezniško kot za nemško obveščevalno službo.⁴²

Stojan Pribičević, znani ameriški novinar, sin jugoslovanskega ministra Svetozarja Pribičevića, je kot sodelavec OSS svoja poročila podpisoval s psevdonimom Gamma, vendar ni skrival svoje identitete, ko je poročal o pogovoru s svojim stricem Adamom Pribičevićem: »Šele včeraj sem slišal naslednji komentar nekega britanskega obveščevalnega oficirja: 'Glejte, kaj delajo Amerikanci. Titu so rekli, da bodo poslali misijo k Mihailoviću samo zato, da bi odpeljali svoje letalce in iz prve roke

zbrali informacije o četnikih. Tita prepričujejo, da ne bodo dajali nikakršne vojaške pomoči Mihailoviću, da ne bo nobene politike, in prvo, kar so storili, je, da so pretihotapili Mihailovičevo misijo v Italijo, da bi delovala proti Titu in Šubašiću. To je podobno prevari.' Lahko ste prepričani, da bodo Britanci v celoti izrabili to karto v igri s Titom in zelo dvomim o modrosti teh ameriških oficirjev tope pameti, ki delajo bedaste napake, kadar poskušajo prelisčiti Britance,« se je pritoževal Stojan Pribičević.⁴³

Položaj se je vedno bolj zapletal tudi v drugih delih OSS. General William Donovan, direktor OSS, je sprva imenoval polkovnika Holdhala za šefa samostojne ameriške misije pri maršalu Titu. Polkovnik Holdhal je kot osebni predstavnik generala Donovana 20. julija 1944 prispel v Bari. Menil je, da bo pod njegovim nadzorstvom tudi misija podpolkovnika McDowella, ki se je takrat še pripravljala za odhod v štab Draže Mihailovića.⁴⁴ General Donovan je po več intervencijah slednjič ocenil, da je treba preklicati ukaz z dne 10. julija 1944. Tedaj je, kot je dejal, tak ukaz dal v napačni veri, da maršal Tito nadzoruje vse ozemlje Jugoslavije.⁴⁵ Slednjič pa polkovnik Holdhal sploh ni

³⁵ NARA, RG 226, E 99, B 20, F 106, Washington History Office, OP-23, M. D. T. O. 2677 Regiment, September 1944.

³⁶ NARA, RG 226, E 99, B 20, F 104, Robert Joyce, Report for period 1 July – 15 July inclusive, 17. 7. 1944.

³⁷ NARA, RG 226, E 154, B 23, F 321, Independent Americal Military Mission to Marshal Tito.

³⁸ NARA, RG 226, E 1564, B 25, F 357, BARI-SI-PRO-58, Halyard Mission, Nick Lalic, 10. 1. 1945. Prim. W. Roberts, n. d., 254–5.

³⁹ NARA, RG 226, E 136, B 32, F 353 (isto tudi v B 28, F 295), Toulmin – Cheston, 7. 9. 1944.

⁴⁰ NARA, RG 226, E 99, B 34, F 174, R. Joyce – J. Toulmin, Green, 15. 8. 1944.

⁴¹ Prav tam, R. Joyce, 14. 8. 1944.

⁴² *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knjiga 4, Beograd 1985, 146–7.

⁴³ NARA, RG 226, E 154, B 14, F 195, BARI-SI-OP-20, SI Yugoslavia, Mihailovich delegation, 26. 8. 1944, Stojan Pribičević o svojih pogovorih z Adamom Pribičevićem. Zapisal je tudi naslednje: »Moj stric je pojasnil: 'Če nekdo trdi, da Mihailović sodeluje z Nemci, laže. Nemci se vsekakor bore proti komunistom, ker zahtevajo red v Srbiji, in tudi mi se borimo proti komunistom, ker ne želimo njihove doktrine ali njihovega sistema. Vi to lahko imenujete kot dejansko kolaboracijo, nikakor pa ne kot duhovno. (...) Na kratko rečeno, Nedić je Pétain, ne pa Laval.«

⁴⁴ NARA, RG 226, E 190, B 88, F 11, CASERTA-SI-OP-1, Green – komandantu 2677. regimenta, 24. 7. 1944.

⁴⁵ NARA, RG 226, E 136, B 33, F 363, Donovan – Green, Toulmin, 3. 8. 1944.

prevzel nove dolžnosti. Zdravniki so po natančnem pregledu ugotovili, da njegovo zdravstveno stanje ni takšno, da bi lahko odpotoval v štab maršala Tita. To dolžnost je potem prevzel polkovnik Elery S. Huntington.⁴⁶

REAGIRANJE MARŠALA TITA

Ameriški obveščevalci so si belili glavo z vprašanjem, ali in kako naj bi o načrtovani misiji s šifro Ranger team, namenjeni v štab Draže Mihailovića, obvestili maršala Tita. Chaterine Du Bois je 7. avgusta 1944 poročala polkovniku Huntingtonu o svojem pogovoru z dotedanjim šefom podpolkovnika Roberta McDowella in opozorila: »Polkovnik Rodrigo meni, da bo maršal Tito prej ali slej zvedel, da imamo svojo enoto pri Mihailoviću, in zato, po vsem sodeč, nima nobenega smisla skrivati te informacije.«⁴⁷

Maršala Tita so slednjič o načrtovani obveščevalni misiji le obvestili, vendar le v pogovoru, na zelo neformalen način. Ko je Tito 10. avgusta 1944 obiskal štab vrhovnega zavezniškega poveljnika za Sredozemlje generala Wilsona v Caserti, so ga povabili na kosilo z direktorjem OSS generalom Donovanom na romantičen otok Capri pri Neaplju. Med popoldanskim kramljanjem so Amerikanci zaprosili britanskega kolega brigadirja Fitzroya Macleana, šefa zavezniške misije pri vrhovnem štabu NOV in POJ, naj maršala Tita seznani z delom in nalogami že omenjene ameriške misije za reševanje letalskega osebja (ACRU) pri štabu Draže Mihailovića. V uradnem amerškem zapisu tega pogovora ob navzočnosti generala Donovana beremo tudi naslednje:

»Ta skupina bo še naprej delala kot obveščevalna enota. To ne bo nikakršna misija in njena dejavnost bo omejena na reševanje in obveščevalno delo. Maršal je pokimal in dejal, da ji morda ne bo posebno prijetno pri Mihailoviću in da bi bilo najbolje, če bi mu dali imena osebja, tako da bi jih njegove čete lahko zaščitile, če bi prišlo do zapletov (in da bi seveda brez posebnih težav razpolagal z vsemi podrobnostmi).«⁴⁸

Polkovnik Huntington, novo imenovani šef samostojne ameriške misije pri

maršalu Titu, pa je vendarle 30. avgusta 1944 moral ponovno zahtevati, da mu predstojniki pošljejo podatke o sestavi McDowellove misije in tako izpolnijo Donovanovo obljubo Titu.⁴⁹

Ameriška vojaška obveščevalna služba je bolj natančne podatke o reagiranju maršala Tita dobila šele kasneje. V poročilu, namenjenem širši uporabi, vir (Stojan Pribičević) ni bil naveden (poročilo OSS GB-1265, z dne 24. avgusta 1944). Maršal Tito je svojega sogovornika natančno obvestil o svojih pogovorih z generalom Donovanom, direktorjem OSS: »Tito pove, da mu je general Donovan zajamčil, da Mihailoviću ne bo poslana nobena vojaška pomoč. Tito je povedal viru, da je generalu Donovanu pripomnil, da smatra to v današnji situaciji kot nespreten korak, čeprav seveda temu ukrepu Združenih držav ne more ugovarjati.«

Kot je zapisal Stojan Pribičević, je Tito v nadaljnjem pogovoru »rekel, da ne bo moč verjeti ameriškim motivom, zaradi katerih se pošilja misija k Mihailoviću, pa čeprav bi bili njihovi nameni najboljši in najbolj legitimni: (a) pošiljanje ameriške misije k Mihailoviću v času, ko niti Britanci niti Rusi nimajo svoje misije pri Mihailoviću in ko se Tito približuje kraljevski vladi, bodo partizani kot tudi Mihailović tolmačili kot ameriško politično podporo Mihailoviću v zadnji minuti; (b) javnost v Združenih državah bo prav tako sklepala, da vlada ZDA igra politično igro v Jugoslaviji.

Vendar pa ni kazalo, da bi bil Tito zaradi tega posebno vznemirjen,« je menil ameriški obveščevalec.⁵⁰

Dr. Sava Kosanović se je med Titovim obiskom v Caserti prav tako zadrževal pri zavezniškem glavnem štabu za Sredozemlje. Ko se je vrnil v London, se je tam 31. avgusta 1944 pogovarjal s predstavniki OSS, ki so zapisali tudi naslednje: »Za partizane sta zelo pomembna ameriško razumevanje in podpora. Čutijo se prevrteni zaradi očitne ameriške simpatije do Mihailovića. K. je odločno priporočil, naj Združene države s konkretnimi dejanji pokažejo svoje simpatije do partizanov.«⁵¹

Ameriški oficirji so s Titom v njegovem štabu na Visu 29. avgusta 1944 razpravljali, kako bi organizirali tajno ameriško

obveščevalno službo v Jugoslaviji in kako bi glede tega sodelovali z jugoslovanskimi partizani. Ko je šef misije polkovnik Huntington najavil, da namerava v Srbijo, je Tito v zbadljivem tonu pripomnil: »To bo zanimiv kraj. Poleg tega ste vi zelo zainteresirani za Mihailovića, saj imate tam svojo misijo.«⁵²

Polkovnik Huntington je naslednjega dne spet opozoril svoje predstojnike: »Maršal Tito je očitno veliko bolj vznejevoljen zaradi zvez OSS z Mihailovićem, kot pa je to kdajkoli prej nakazal med svojimi pogovori v Caserti.«⁵³

Iz že objavljenih britanskih dokumentov je znano,⁵⁴ da je maršal Tito v svojem sporočilu vrhovnemu zavezniškemu poveljniku za Sredozemlje 5. septembra 1944 zahteval, naj ameriški in britanski vladi posreduje njegov protest zaradi prihoda in delovanja ameriške obveščevalne misije v štabu Draže Mihailovića. Tito tedaj še ni vedel, da je britanski ministrski predsednik Winston Churchill že 1. septembra 1944 odločno interveniral pri ameriškem predsedniku Franklinu Rooseveltu: »... če vsak od naju dveh podpira drugo stran, ustvarjamo prizorišče za sijajno državljansko vojno. General Donovan je na čelu močnega Mihailovićevega lobija prav sedaj, ko smo prepričali kralja Petra, naj odločno pretrga z njim zveze in ko se mnogi četniki spet zbirajo v Titovi narodnoosvobodilni vojski,« se je pritoževal britanski ministrski predsednik.⁵⁵

Winston Churchill je 16. septembra poslal še osebno sporočilo Titu. To sporo-

čilo so sicer kasneje po raznih zapletih umaknili, še prej pa je Aleksander Ranković vsebino v prevodu po radijskih zvezah sporočil Titu v Moskvo. Britanski ministrski predsednik je sporočil Titu, da je predsednik Roosevelt na njegovo zahtevo že odpoklical McDowellovo misijo. Churchill se je pritoževal, da partizani uporabljajo zavezniško orožje in opremo v borbah proti četnikom in da odlašajo z ustanovitvijo skupne jugoslovanske vlade.⁵⁶

Harold Macmillan, britanski ministrski rezident za Sredozemlje, je opozoril britanskega zunanjega ministra Anthonyja Edena, da mu je general Donovan pokazal dokument, ki ga je z inicialkami odobril predsednik Roosevelt: »O. K. F. D. R.« Ameriška obveščevalna misija je torej odšla v Mihailovićeve štab z odobrenjem najvišjega mesta. Macmillan je opozarjal, da nima smisla Titu očitati, da uporablja zavezniško orožje proti »lastnim rojakom«, saj četniki tako sodelujejo z Nemci. Tito se v Neaplju z ničemer ni zavezal, da bo skupaj s Šubašićem sestavil vlado, je opozarjal Macmillan.⁵⁷

V literaturi pa doslej ni bil znan ponoven Titov protest, ki ga je 14. septembra 1944 poslal ameriški misiji. Maršal Tito je opozarjal, da ameriška politika ni v soglasju s stališči, kakršna je v spodnji zbornici navajal predsednik Churchill. Pošiljanje ameriške misije k Mihailoviću pomeni vmešavanje v notranje zadeve, ki bi lahko pripeljalo do državljanske vojne.⁵⁸ Odločne Titove pritožbe v zvezi s tem v pogovoru z brigadirjem Fitzroyem

⁴⁶ NARA, RG 226, E 136, B 33, F 362, Glavin – Toulmin, 2. 8. 1944.

⁴⁷ NARA, RG 226, E 154, B 21, F 289, BARI-SI-OP-PRO-1, Huntington Mission.

⁴⁸ Prav tam. Dušan Biber, Manje poznata dokumenta o oslobodilačkom ratu i revoluciji u Jugoslaviji (1944–1945), *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2–3, XXXVIII, 1987, 268–271.

⁴⁹ NARA, RG 226, E 154, B 23, F 23, BARI-SI-PRO-32, Independent American Military Mission to Marshal Tito.

⁵⁰ NARA, RG 226, E 100, B 106, YU-1550, Foreign Nationalities Branch, New York City.

⁵¹ Prav tam, YU-1521.

⁵² Kot op. 47.

⁵³ Kot op. 49.

⁵⁴ Dušan Biber (urednik), *Tito–Churchill, strogo tajno*, Zagreb 1981, 307–8, 313–6, 325.

⁵⁵ W. Kimbal (urednik), *Churchill & Roosevelt*, III, 306.

⁵⁶ D. Biber, *Tito–Churchill*, 314–5.

⁵⁷ Prav tam, 325.

⁵⁸ D. Biber, n. č., 272.

Macleanom na vojaški paradi v čast osvoboditve Beograda pa so že znane iz zbirke ameriških diplomatskih dokumentov in navajane v znanstveni literaturi.⁵⁹

NALOGE IN DELOVANJE MCDOWELLOVE MISIJE

Podpolkovnik Robert McDowell je že v svojem poročilu z dne 10. junija 1944 omenil, da Robert Joyce, obveščevalni oficir OSS, pripravlja predlog in priporočilo centrali OSS v Washingtonu. »naj se formira obveščevalna misija OSS z nalogo, da dela z generalom Mihailovićem in drugimi srbskimi nacionalističnimi voditelji. Pričakuje se, da bo takšna misija prek nacionalističnih kanalov lahko vzpostavila zveze s skupinami v Bolgariji, Romuniji in na Madžarskem, ki bi bile drugačne od tistih, ki jih je moč vzpostaviti prek partizanskih kanalov.«⁶⁰

Gre torej za obnavljanje starih obveščevalnih zamisli, kakršne so navdihovale načrtovalce operacij OSS že na pomlad 1944. Tedaj se je govorilo na splošno o srednji in jugovzhodni Evropi.

»Vtis sem imel, da McDowell odhaja v Avstrijo; vsaj tako mi je o svojih načrtih sam govoril,« je 19. septembra 1944 general Donovan sporočil polkovniku Glavinu in dodal, da mu je veliko od tega, da McDowell prodre v Avstrijo.⁶¹ General Rodrigo je zato predvideval, da bo po evakuaciji iz Jugoslavije McDowell poslan v Avstrijo, saj sta direktor OSS general Donovan in podpolkovnik McDowell o tem že tako prej razpravljala.⁶² Podpolkovnik Macfarland je bil predviden za izvršnega oficirja v McDowellovi misiji. Rečeno je bilo, da je Macfarland osebno poznal Mihailovića in da bi lahko nadomestoval McDowella, ko bi ta potoval po ozemlju pod nadzorstvom Mihailovića kakor tudi po drugih deželah. Ker pa ta načrt ni bil uresničen, so Macfarlanda poslali v Slovenijo; njegova poročila so še vedno pod ključem, nedostopna nepoklicanim očem znanstvenikov.⁶³ Zanimivo pa je, da je Hermann Neubacher, posebni opolnomočenec Auswärtiges Amta (zunanjega ministrstva nacistične Nemčije) za jugovzhod po vojni na zaslišanju pred ameriški protibveščevalci izjavil, da

mu je McDowell pred svojim odhodom iz Jugoslavije sporočil, da se bo kmalu vrnil, morda v Istrijo ali Slovenijo.⁶⁴

Predlog za odhod ameriške obveščevalne misije v štab četniškega poveljnika Draže Mihailovića je predsednik Franklin Roosevelt sprva odobril zgolj ustno, 5. avgusta 1944 pa tudi pisno. General Donovan je v memorandumu, namenjenemu ameriškim skupnim načelnikom štabov, 11. septembra 1944 zapisal, da sir Alexander Cadogan in general Wilson, vrhovni zavezniški poveljnik za Sredozemlje, nista imela nobenih pripomb in da se je tudi ameriški State Department (zunanje ministrstvo) strinjal s tem načrtom.⁶⁵

Robert P. Joyce, obveščevalni oficir OSS, je že 8. julija 1944 znova priporočil – to je bilo pozneje tudi sprejeto – naj bo šef obveščevalne misije v štabu Draže Mihailovića vsaj v rangju podpolkovnika, po možnosti z znanjem francoskega jezika, da bi lahko brez tolmača govoril z Mihailovićem in bil stalno v njegovem spremstvu. Misiji naj bi bil dodeljen tolmač, kapetan, rojen v Ameriki, vendar srbskega rodu. Po potrebi bi misiji dodelili še dodatnega tolmača s činom narednika. Robert Joyce je takrat sodil, da so četniki »skupina, ki igra in bo igrala vitalno vlogo v povojni organizaciji.«⁶⁶

Kot je razvidno iz podatkov o osebju sekcije OSS v Bariju, je podpolkovnik Robert McDowell tekoče obvladal francoski in nemški jezik. Bil je profesor moderne evropske zgodovine na univerzi Wisconsin, strokovnjak za balkanska vprašanja. Leto dni je že delal v skupnem ameriškem obveščevalnem komiteju (JICA). Kapetan John R. Milodragovich iz tajne obveščevalne službe je bil drugi član te misije oz. obveščevalne skupine. Nekoč je že dva meseca deloval na ozemlju pod četniškim nadzorstvom. Zelo dobro je govoril srbsko in nekaj malega tudi špansko. Kapetan Ellsworth R. Kramer, oficir tajne obveščevalne službe, je bil usposobljen za delo v propagando-obveščevalni dejavnosti. Narednik Michael Rajachich je prav tako prej že bil dva meseca na četniškem ozemlju in je nekdanje celo študiral na beograjski univerzi. Govoril je ne samo srbsko, temveč tudi slovensko. Peti član

misije Michael Devyak je zelo dobro govoril srbski jezik, prav tako je delal v tajni obveščevalni službi in skrbel za radijske zveze.⁶⁷

McDowellova misija je dobila šifrirani naziv Ranger Unit. V navodilih z dne 14. avgusta 1944 je bilo rečeno, da je njena naloga sodelovati z enoto za reševanje letalskega osebja, zbirati podatke o bojnem razporedu sovražnih in »nacionalističnih« enot, o morebitnem sodelovanju četnikov z okupatorjem, o partizansko-četniških spopadih, o uspehih partizanov, da četnike s silo ali s propagando pridobijo na svojo stran. Navezati bi morala tudi stike s protiosnimi silami v Bolgariji in na Madžarskem in posredovati predloge za vdajo zaveznikom.

»Generala Mihailovića boste obvestili, da vaša misija nima političnega značaja in da ne predstavlja vlade ZDA, njen cilj pa je zbiranje in pošiljanje strateških vojaških in političnih informacij, ki so koristne za skupen boj proti skupnemu sovražniku. Generalu Mihailoviću boste popolnoma jasno dali na znanje, da niste pooblaščen sprejemati nobene politične obveznosti v imenu Združenih držav,« je bilo rečeno v teh navodilih podpolkovniku Robertu McDowellu.⁶⁸

Doslej dosegljivi dokumenti OSS ne omogočajo pogleda v način vzpostavljanja zvez s četniškim štabom Draže Mihailovića. Nekaj informacij je na voljo v že objavljeni zbirki četniških dokumentov.

V nedatiranem pismu, ki je očitno bilo pisano avgusta 1944, je Živko Topalović iz Italije obvestil Mihailovića, da prihaja McDowell. »Z njim je treba načeti vsa politična vprašanja, ker je samo prek Amerikancev mogoče doseči, da se spremeni politična smer zaveznikov,« je svetoval Živko Topalović.

Po njegovem mnenju naj bi bila glavna naloga vzpostaviti zvezo z Rusi in pridobiti Bolgarijo na svojo stran.⁶⁹

Odbor strokovnjakov pri četniškem glavnem štabu je 22. avgusta 1944 obvestil Mihailovića o pogovoru z ameriškim poročnikom Musulinom. Ta naj bi povedal, da je McDowell profesor univerze v Kaliforniji (pravilno Wisconsinu), da ima neposreden pristop k predsedniku Rooseveltu. Četniki bi lahko pričakovali ameriške pošiljke orožja in drugega vojaškega materiala. »Mnogi ljudje v ZDA spoznavaajo, da pomoč Titovemu gibanju vodi k boljše vizaciji vsega Balkana in da je bila angleška politika do tega napačna. [...] G. M. se je zlasti zanimal, kakšne so naše možnosti, da se polastimo orožja, ki ga imajo Nemci,« je bilo rečeno v tem poročilu.⁷⁰

V skladu z obvestili iz svojih virov, vendar v nasprotju z navodili OSS, je Mihailović 6. septembra 1944 obvestil podrejene četniške poveljnike, da ima McDowell »široka politična pooblastila« in dodal: »Z njim sem izdelal podroben zavezniški vojaški in politični načrt.«⁷¹

⁵⁹ W. Roberts, n. d., 277–9; *Foreign Relations of the United States*, 1944, IV, 1415; J. Tomasevich, n. d., 382.

⁶⁰ NARA, RG 226, L 38843.

⁶¹ NARA, RG 226, E 136, B 28, F 295, Donovan – Glavin, 19. 9. 1944.

⁶² NARA, RG 226, E 136, B 34, F 391; isto B 21, F 219, Rodrigo – Green, 23. 9. 1944.

⁶³ NARA, RG 226, E 136, B 21, F 219, Toulmin – Glavin, 20. 8. 1944.

⁶⁴ NARA, RG 226, E 109, B 60, F 330, WASN–REG–INT–175, XX 10890, CI–IIR No 36, 29. 1. 1946.

⁶⁵ NARA, RG 226, E 136, B 21, F 219, Donovan – Glavin, 19. 9. 1944.

⁶⁶ NARA, RG 226, E 154, B 14, F 195, BARI–SI–OP–20, Yugoslav Section.

⁶⁷ Prav tam, F 190.

⁶⁸ NARA, RG 226, E 99, B 35, F 176, Washington History Office, OP–23, M. D. T. O. Yugoslavia, I. A. M. M., 1944–1945; D. Biber, n. č., 271–2. V prevodu dokumenta, ki je šel v tisk brez avtorskega pregleda, je napaka, ki spreminja smisel. Fraza »to win over« je prevedena »pobede četniške jedinice« namesto »pridobijo četniške jedinice na svojo stranu«.

⁶⁹ Zbornik, XIV, 4, 185.

⁷⁰ Prav tam, 146–9.

⁷¹ Prav tam, 397.

Jozo Tomasevich, znani ameriški zgodovinar hrvaškega rodu, to Mihailovićevo sporočilo tolmači kot »očit en izraz želenega razmišljanja, ne pa dejstev«.⁷²

Tudi razglas Draže Mihailovića je bil pisan v tem duhu in smislu. Partizanski general Koča Popović je letak s četniškim razglasom dal šefu ameriške misije polkovniku Huntingtonu. V tem letaku je bil McDowell predstavljen kot »osebni predstavnik predsednika Roosevelta«, ki da je prinesel osebni sporočilo predsednika Roosevelta in generala Wilsona in ponudil »oboroženo pomoč« četnikom.⁷³ Morda ni zgolj naključje, da je prav tistega dne, 14. septembra 1944, ko je Koča Popović četniški letak izročil Huntingtonu, maršal Tito poslal že omenjeni oster protest še ameriški misiji.

Polkovnik Huntington, šef ameriške misije pri maršalu Titu, je bil že naslednjega dne obveščen, da McDowell ni prinesel nobenih sporočil predsednika Roosevelta in generala Wilsona, namenjenih Mihailoviću, prav tako ne drugih sporočil kakšnega drugega visokega ameriškega oficirja ali funkcionarja.

»Enota McDowella v nobenem smislu ali obliki ne pomeni 'političnega' priznanja Mihailovića ali odobravanje njegovih dejavnosti ali politike.

McDowell ni bil pooblaščen, da obljublja oskrbo za Mihailovića, niti ni obstajal kak načrt, da se mu da politična ali materialna pomoč.

Enota, poslana v nacionalistično Srbijo, ni nikakršna 'ameriška misija', marveč preprosto obveščevalna skupina za zbiranje strateških informacij na strateškem področju,« je sporočil Robert P. Joyce in polkovniku Huntingtonu naročil, naj kar najbolj odločno takoj zanika vse trditve v četniškem letaku.⁷⁴

Brigadir Fitzroy Maclean, šef britanske vojaške misije, pa je 10. oktobra 1944 sporočil stalnemu državnemu podsekretarju v Foreign Officeu siru Ormeju Sargentu: »... kolikor vem, je iz dokumentov, ki jih je nedavno zaplenil prvi korpus, razvidno, da je močno prekoračil svoja pooblastila in je obljubljal Mihailoviću zavezniško pomoč proti partizanom.«⁷⁵

Podpolkovnik McDowell je, vse tako kaže, prva podrobna poročila s kurirjem

poslal svoji bazi v Bari. Med 29. avgustom in 2. septembrom 1944 je poslal šest poročil v zvezi z administrativnimi problemi, vojnimi in političnimi dogodki, četniškimi načrti za vojaško delovanje in mobilizacijo, spopadi četnikov s partizani (»državljsko vojno«) in tekočimi vojaškimi operacijami.⁷⁶

Draža Mihailović je obvestil McDowella, da bo do 1. septembra 1944 končal mobilizacijo po vsej Jugoslaviji. Dejal je, da ima pod orožjem sto tisoč mož, da je pol milijona mož že mobiliziranih, da pa so trenutno še brez orožja. Četniški vrhovni poveljnik je najavil, da namerava prevzeti neposredno nadzorstvo nad severno Srbijo do Donave in Save, vendar je pri tem izpustil Beograd in mesta poleg glavnih železniških prog. Najavil je koncentracijo svojih sil blizu Djerdapa na Donavi in ob spodnjem toku reke Drine, kasneje pa bi napadel nemške posadke ob progah južno od Beograda. Ko bi zaščitil svoje zaledje, naj bi z vsemi razpoložljivimi silami napadel dve koncentraciji partizanov, ki so prodirali proti Srbiji.

»Ko je z menoj razpravljal o teh načrtih, se je omejil samo na jugoslovanske poglede in ni omenjal možne zavezniške reakcije na njegove premike, bodisi naklonjene bodisi nenaklonjene,« je sporočal podpolkovnik Robert McDowell in dodal:

»Če bi partizani svoje čete umaknili iz Srbije in z njenih meja, bi, kot menim, bile znatne šanse za premirje v državljanski vojni, da bi se vse jugoslovanske sile lahko osredotočile proti Nemcem: partizani na zahodu in nacionalisti na vzhodu.«

Draža Mihailović je svojemu ameriškemu gostu pripovedoval, kako dobre odnose ima s »slovenskimi nacionalisti«. Upal je, da bo dobre odnose lahko vzpostavil tudi s hrvaškimi domobranci, vendar šele po umiku Nemcev. Zaskrbljen pa je bil spričo stališč voditelja Hrvatske seljačke stranke dr. Vlatka Mačka.

»Mislim, da je general prepričan, da se mora držati jugoslovanske linije zaradi praktične politike, da pa bi bil povsem zadovoljen, če bi Hrvati šli svojo pot, dokler to ne škoduje srbskim interesom,« je razmišljal podpolkovnik McDowell.

Iz njegovih poročil lahko razberemo, da so »nacionalisti« upali, da se bodo tudi

Bolgari pridružili jugoslovanski federaciji, da se bodo z njimi sporazumeli o Make-doniji, Bolgarija pa bi dobila izhod na Egejsko morje. Po teh načrtih bi se Grčija pridružila balkanski federaciji, Srbi pa bi se po končani vojni naslonili celo na Rusijo, če jim ta ne bi vsiljevala komunizma. McDowell ni opazil, da bi četniki izigrali Združene države Amerike proti Veliki Britaniji. Pripravljeni so bili celo odpustiti Britancem, da so podprli partizane, če ne bodo prepuščeni povojni sovjetski (ruski) kontroli. Razumeli so, da kljub vsemu res ni verjetna ameriška politična intervencija v njihovo korist, čeprav so si jo želeli. Pričakovali pa so, da bodo po končani vojni dobili ameriške kredite za obnovo in gospodarski razvoj Jugoslavije.

Podpolkovnik McDowell ni opazil kakšnega posebnega interesa za neodvisno Srbijo, čeprav je bil poudarjen srbski značaj Črne gore in Hercegovine. Njegovi sogovorniki so priznavali, da so bile napačne teze o enem samem enotnem narodu, sestavljenem iz Srbov, Hrvatov in Slovencev.

»Glede meje med Hrvaško in Srbijo oni seveda odklanjajo Drino in ne priznavajo nobenega razloga za avtonomno Bosno in Hercegovino. Priznavajo težave, ki so nastale zaradi etničnih otokov, in pripravljeni so priznati, da so bosenski Muslimani dejansko poseben narod, ki se mu lahko da avtonomijo. Vse kaže, da ne razmišljajo toliko o izmenjavi prebivalstva kot o meji, ki bi na obeh straneh pustila približno enaki manjšini. Odločno se zavzemajo za izgon vseh nemških manjšin in za kolonizacijo Srbov iz Hrvatske v njihove naselbine, kolikor to velja za Banat. So tudi nekateri predlogi, da se izženeta tudi madžarska in rumunska manjšina«, je zapisal podpolkovnik McDowell.

Mihailović je poudaril, da ima zelo dobre odnose z albanskim polkovnikom

Barjactarom in da ima svojega predstavnika pri grškem generalu Zervasu. »Mislim, da je general povsem resno prepričan, da je njegova naloga zbrati vse balkanske nacionaliste v združeni akciji, da se izognejo sovjetizaciji,« je zatrjeval McDowell. Ugotavljal je, da Draža Mihailović ne trpi zaradi liderskega kompleksa, da ne kaže političnih ambicij in da si ne prizadeva proslaviti se kot vojak. Mihailović je napovedal, da bodo na kraljevi rojstni dan v noči od 5. na 6. september 1944 na vrhovih planin po vsej Jugoslaviji zagoreli kresovi. Podpolkovnik McDowell je zato priporočil, naj zavezniške letalce opozorijo na omenjeni četniški načrt. Po potrebi bi poslali posebna letala nad Črno goro, Hercegovino, Liko, dalmatinsko obalo, Slovenijo in vzhodno Bosno z nalogo, da natančno zabeležijo in poročajo, kje vse bodo to noč goreli kresovi. Vendar doslej ni na voljo podatkov na četniški in ne na ameriški strani, ki bi pričali o uresničitvi tega načrta.

Podpolkovnik McDowell je predlagal, naj Amerikanci v primeru nemškega umika iz Grčije z letali pošljejo v Srbijo posebne enote, ki bi povsem samostojno operirale, ne glede na »nacionalistične sile« oz. četnike. V primernem trenutku bi na vseh progah v Srbiji organizirali splošno stavko železničarjev.

»Amerikanci bi lahko veliko bolj škodovali Nemcem tu kot pa s komandosi na obali; ti bi lahko prevzeli nadzorstvo nad letališči v Beogradu ob nemškem umiku [...] vsi nacionalisti bodo kmalu, hočeš nočeš, plavali z nami«, je zatrjeval ameriški obveščevalec, podpolkovnik Robert McDowell.

Priporočil je – kar ni bilo sprejeto oz. uresničeno – da v Srbijo pošljejo tudi druge ameriške oficirje in radiotelegrafiste. Ameriški oficir naj bi spremljal reagiranje četnikov na partizanski prodor proti zahodu, drugi bi opazoval, kaj se dogaja

⁷² NARA, RG 226, E 154, B 14, F 195, BARI-SI-OP-20, SI Yugoslav Section.

⁷³ NARA, RG 226, E 190, B 88, F 4, CASERTA-OSS-OP-1.

⁷⁴ NARA, RG 226, E 136, B 26, F 216.

⁷⁵ D. Biber, *Tito–Churchill*, 340.

⁷⁶ NARA, RG 226, E 154, B 23, F 314, BARI-SI-PRO-25, Ranger Team.

v Beogradu. Ponoči bi se vtihotapil v mesto in zbral vse potrebne podatke o premikih nemških vojaških enot in o dejavnostih gestapa.

Draže Mihailović je pripovedoval, da je svoje kadre poslal tudi v Vojvodino, kjer naj bi bilo pod orožjem že 2.000 njegovih privrženecv, čeprav ti še niso bili v akciji.

Podpolkovnik Robert McDowell je odločno predlagal, naj pošljejo ameriškega oficirja tudi k »slovenskim nacionalistom« – torej k slovenskim domobrancem – čeprav so ti, o čemer je McDowell sam poročal, bili oboroženi z nemškim orožjem in so bili pod nemškim poveljstvom. Če bi bilo potrebno, bi ameriški oficir odpotoval v Slovenijo prek štaba Draže Mihailovića. Četniški poveljnik je upal, da mu bo uspelo polastiti se nemškega orožja ob umiku bolgarskih čet iz Srbije.⁷⁷

V noči od 27. na 28. avgust 1944 so v Pranjanih v Črni gori pristala tri ameriška letala. Četniki na letališču so postali zelo zaskrbljeni za lastno varnost, ko je nepričakovano izstopil iz letala partizanski kurir s petokrako zvezdo in začuden ugotovil, kje se je znašel. Zato lahko upravičeno sklepamo, da se je maršal Tito pri sestavljanju že omenjenega protesta z dne 5. septembra 1944 oprl tudi na pričevanje vira iz prve roke.⁷⁸

OSS, MCDOWELL IN NEMCI

Osnovni, vendar sila skopi podatki o stikih ameriškega podpolkovnika McDowell z Nemci so že znani iz znanstvene literature. Walter Roberts npr. ugotavlja, da se je podpolkovnik Robert McDowell v prisotnosti Draže Mihailovića dvakrat sestel z nemškim posrednikom Rudijem Stärkerjem. Prvo srečanje je bilo v začetku septembra 1944 v Pranjanih, drugo pa kasneje v vasi Draginje blizu Šabca. Robert McDowell je po vojni izjavil temu znanemu amerškemu avtorju, da se je »Stärker v glavnem zavzemal, da morajo Združene države s sodelovanjem med Nemčijo in Združenimi državami rešiti Evropo pred boljševismom«.⁷⁹ Podpolkovnik McDowell je obsežna poročila o teh stikih poslal svojim predstojnikom; neki ameriški vojaški zdravnik jih je odnesel Robertu Joyceu, obveščevalnemu

oficirju OSS. Vendar pa ta poročila še niso na razpolago znanstveni javnosti.⁸⁰

Podpolkovnik McDowell je preko radijskih zvez že 4. septembra 1944 poročal o Stärkerjevih predlogih. Vendar pri tem sploh ni omenjal njegovega imena niti ni navajal okoliščin, v katerih je navezal stik s tem nemškim obveščevalcem. Omenjena depeša je skoraj dobesedno prevzeta v že objavljenem amerškem diplomatskem dokumentu. Jozo Tomasevich je navedel bistvo tega poročila. Če bi zavezniki omogočili Nemcem, da brez ovir umaknejo svoje čete na črto Donava–Sava, bi te čete uporabili zgolj proti Rusom. Podpolkovnik McDowell je sicer tak predlog odklonil, bil pa je voljan nadaljevati pogajanja.⁸¹

Stärkerjev predlog so v zavezniškem vrhovnem poveljstvu za Sredozemlje v Caserti takoj preučili. Sestavljeni načelniki štabov so ukazali zavezniškemu vrhovnemu poveljniku na Sredozemlju britanskemu generalu Wilsonu, naj takoj odgovori McDowellu. Dne 5. septembra 1944, dan po prvem sestanku McDowell–Stärker, so bila že poslana podrobna navodila za primer, če bi Nemčija ponudila kapitulacijo na Balkanu. Zavezniki so bili voljni sprejeti zgolj brezpogojno kapitulacijo. V navodilih za McDowella so bile našteje obveznosti Nemčije v tem primeru. Ameriški obveščevalni oficir Robert Joyce je še istega dne o tem razpravljal z britanskim ministrom rezidentom Haroldom Macmillanom in sporočil njegovo mnenje, da je McDowell ravnal povsem korektno in da bi morali Nemci pri morebitnih nadaljnjih ponudbah ostati izključno pri vojaškem področju, ne da bi razlagali svoje politične načrte.

Kot je McDowell 8. septembra 1944 izčrpnje poročal, je Rudi Stärker v daljšem pogovoru »pokazal hipnotično prepričanje, da bo Amerika Nemčijo in Evropo prepustila komunizmu«. V tej depeši podpolkovnik McDowell ni poročal o idejah oz. o predlogu, da bi Združene države Amerike in Nemčija skupaj nastopile proti boljševisizmu, česar se je sam spominjal v pogovoru z Walterjem Robertsom po vojni.

Rudi Stärker je tedaj napovedal, da bo Hermann Neubacher, opolnomočenec

Auswärtiges Amta za jugovzhod, obiskal McDowell. Tak namen je imel Naubacher že takrat, vendar je moral obisk odložiti, ker je bil povabljen v Hitlerjev štab.

»Menim, da Nemci nameravajo dati kar največjo pomoč nacionalističnim silam Vzhodne Evrope in se pripraviti za bodoče nemško vodstvo v antikomunistični borbi,« je sklepal McDowell.⁸²

Ta problematika spriči zelo redkih in skrbno prečesanih virov še ne omogoča faktografske rekonstrukcije in historične analize. Vendar vsaj delno deklasificirana zaslišanja nemških diplomatov, vojakov in obveščevalcev, ki so jih po končani vojni opravili ameriški protiobveščevalci, le mečejo nekaj več luči na to še neraziskano področje. Hermann Neubacher je npr. ohranil originalne zapiske, ki jih je pisal Rudi Stärker med pogovorom s podpolkovnikom McDowellom; v nemščini in v angleškem prevodu so razmnoženi v zapisniku zaslišanja Hermannu Neubacherja:

»1. McDowell se želi pogovoriti z Neubacherjem in je celo pripravljen v ta namen priti v Beograd.

2. Ni mogoče razpravljati o ničemer, kar bi se lahko konstruiralo kot nasprotno skupnim interesom vseh zaveznikov.

3. Pooblaščen je za razpravo o balkanskih vprašanjih.

4. Pripravljen je pogovarjati se o vseh drugih vprašanjih, da bi o tem obvestil svojo vlado.

5. Prav tako je pooblaščen uporabiti ameriško letalo, dodeljeno njegovi misiji, da bi v tujino poslal nemškega predstavnika za nadaljevanje pogovorov. Pooblaščen je celo, da takšnega predstavnika pošlje v ZDA.

6. Lahko bi prišel tudi poseben ameriški opolnomočenec, da bi sodeloval v zelo pomembnem pogovoru.

7. Meni, da je Neubacher zelo izkušen človek in nemški realist (praktischen Deutschen). Zato meni, da bi bil on najbolj primeren človek, saj ve, kako ravnati, ko se vojna, kot vse kaže, bliža koncu.«

Neubacher je telegrafsko zaprosil Hitlerja za soglasje, da se sestane z McDowellom. Joachim von Ribbentrop, zunanji minister tretjega rajha, je bil sprva proti, kasneje pa se je premislil in pri Hitlerju celo podprl Neubacherjev predlog. Slednjič je Neubacher poslal v Mihailovičev štab svojega predstavnika Rudija Stärkerja na sestanek z McDowellom. Neubacher je po vojni ameriškim preiskovalcem izjavil, da je McDowell nameraval preprečiti sovjetsko invazijo Balkana, zoperstaviti se Titu in pomagati srbskim nacionalističnim, to je četniškim silam. Menil je, da bi bilo najbolj pametno, če bi Draža Mihailović vse svoje sile usmeril proti Titu, saj so Nemci tako ali tako morali oditi iz Srbije.

»V zadnjem stadiju bitke za Srbijo je McDowell svetoval Mihailoviću, naj od Nemcev dobi čim več opreme. McDowell namreč po konferenci v Teheranu četnikom ni mogel zagotoviti zavezniške pomoči. Vendar pa je že zgolj njegova prisotnost po mnenju Naubacherja bila mana v puščavi za moralo srbskih kolaboracionističnih skupin (Mihailović, Ljotić in Nedić).«

Ameriški podpolkovnik Robert McDowell je skratka – tako je po vojni ocenjeval Hermann Neubacher – bil poslednje upanje za srbsko nacionalistično fronto.⁸³

Iz zapisnikov zaslišanj drugih ujetih nemških obveščevalcev, oficirjev nemške

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ Prav tam.

⁷⁹ W. Roberts, n. d., 279.

⁸⁰ NARA, RG 226, E 99, B 20, F 106, Washington History Office, OP-23, M. D. T. O. 2677 Reg. September 1944.

⁸¹ NARA, RG 226, E 154, F 325, BARI-SI-PRO-32, Independent American Military Mission to Marshal Tito, November 1-15, 1944. Prim. J. Tomasevich, n. d., 383.

⁸² Prav tam.

⁸³ NARA, RG 226, E 109, B 60, F 330, WASH-REG-INT-175, XX 10890, CI-IIR No 36, 29. 1. 1946, str. 30-35, 50.

vojaške obveščevalne službe Abwehr in varnostne službe (Sicherheitsdienst – SD) je moč razbrati tudi druge podatke o osebnosti Rudija Stárkerja in njegovi dejavnosti. V zbirnem poročilu OSS je Stárker označen kot »skrajno mobilen nemški poslovnež«, ki je »med svojimi potovanji izpolnjeval naloge številnih visokih oficirjev Abwehrea.« Kot 'ekspert za Srbijo' je po politični liniji delal za Neubacherja. Nadporočnik Erich von Lasser, vodja Abwehrovih obveščevalnih punktov v Jugoslaviji, s sedežem v Beogradu od 1940 do aprila 1943, kasneje pa v Zagrebu, je neposredno vodil Stárkerjevo delo.⁸⁴ Dr. Wilhelm Höttl, šef referata za Srbijo, Hrvaško, Črno goro in Albanijo v glavnem uradu varnosti rajha (RSHA – Reichssicherheitshauptamt, Amt VI E) je prav tako uporabljal Stárkerja kot svojega posrednika v stikih z Neubacherjem in Dražo Mihailovićem. Rudi Stárker je marca 1945 zadnjič obiskal Dražo Mihailovića, kot je po vojni ameriškim preiskovalcem povedal dobro obveščeni dr. Höttl. Četniški poveljnik se je tedaj pritoževal, da Nemci četnikom ne pošiljajo dovolj oskrbe.⁸⁵

Nemška varnostna služba (SD) je pred koncem vojne vzdrževala dve radijski zvezi z Mihailovićem v Jugoslaviji. Prva radijska zveza je bila direktno v štabu Draže Mihailovića, drugo pa so Nemci vzdrževali prek radijske oddajne in sprejemne postaje severno od Sarajeva. »Zveza z D. M. je bila politično pogojena in je predvsem omogočala, da nemški vladi sporoča svoje potrebe glede oskrbe.«

Nemški agent Branko Gašparović (alias Gara de Barna) je v sporazumu z Mihailovićem in v sodelovanju z nemškim agentom za zvezo Schwarzom s skupino šestdesetih Srbov skrivaj prišel v vzhodno Bosno. Polkovnik Gojko Borota, predstavnik Draže Mihailovića, je pomagal pri premikih te skupine, ki je imela nalogo organizirati obveščevalne centre v Beogradu in Nišu in povezati vse skupine v Srbiji pod poveljstvom Draže Mihailovića. Njena naloga pa je bila tudi iskati zveze z ameriško in britansko obveščevalno službo. Neubacher in Gašparević sta se dogovorila o radijski zvezi, ki jo je v imenu Neubacherjevega štaba vzdrževal

prav Rudi Stárker, v imenu RSHA, VI E pa agent Klopp, alias Duško, volksdeutscher iz Banata.⁸⁶

Dr. Wilhelm Höttl je v ameriškem zaporu med drugim takole komentiral zapisnik o zaslišanju svojega nekdanjega šefa Walterja Schellenberga: »Stárker je vrsto let delal za Neubacherja na Balkanu in je imel zelo tesne zveze z britanskimi in ameriški službami. Domnevam, da je za njih delal tudi obveščevalno. [...] Njegova zadnja dejavnost je bila vzpostavljane stikov z Dražo Mihailovićem in z britanskimi in ameriški misijami v njegovem štabu. Stárker je tudi zame vzpostavil stik z Mihailovićem in to zvezo sem prek radia vzdrževal z njim vse do nemške kapitulacije. S Stárkerjem sem se zadnjič srečal na Dunaju konec marca 1945 in se z njim dogovoril, da se dobiva v Švici v začetku aprila, kjer bi moral zame vzpostaviti stik s svojimi ameriški zvezami. Vendar se z njim nisem sestal in ne vem, ali je odpotoval v Švico pred menoj ali kasneje.«⁸⁷

Hermann Neubacher je v zaporu ameriškim preiskovalcem povedal, da se je s Stárkerjem seznanil že pozimi 1941/42 v Bukarešti, njuno tesno sodelovanje pa je trajalo vse od oktobra 1942 do velike noči 1945. Kolikor je Neubacher vedel, je v tem času Stárker tri ali štirikrat potoval v nevtrarno Švico. V začetku 1945 se je Rudi Stárker celo poročil z Neubacherjevo tajnico, doma iz Gradca v Avstriji. Rudi Stárker je bil po Neubacherjevi sodbi južnonemški šovinist, antiprusko usmerjen, pred vojno pa je menda trgoval z urami in dragim kamenjem v Parizu.

Zanimivo je, da se je Rudi Stárker kot osebni odposlanec Hermannu Neubacherja pozimi 1942/43 v Atenah tajno sestal z nekim britanskim generalštabnim oficirjem in še z dvema drugima britanskima oficirjema. Vrhovni nemški poveljnik za Jugovzhod Aleksander Löhr je namreč v soglasju s Hitlerjem in Ribbentropom dal pobudo, da se na »angloameriški konferenci razpravlja o komunistični nevarnosti« na Balkanu. Kot je Neubacher zatrjeval v ameriškem zaporu, ta sestanek ni dal nikakršnih konkretnih rezultatov. Britanski udeleženci so namreč izjavili, da ne predstavljajo britanske vlade in da

so na sestanek prišli izključno kot predstavniki britanskih vojaških krogov.

Ameriški preiskovalni organi pa so menili, da Hermann Neubacher na zaslišanju le ni povedal vsega o svojih zvezah z Robertom McDowellom. Neubacher je bil namreč vselej zelo zgovoren, ko pa so ga zasliševali o stikih z McDowellom, je postal zelo previden, redkobeseden in je tehtal vsako besedo.⁸⁸

General William Donovan, direktor OSS, je bil o ponovnem sestanku McDowell-Stärker obveščen 18. septembra 1944. Hermann Neubacher se je pravkar vrnil iz Hitlerjevega štaba in se je želel »pogovarjati tudi o nemški kapitulaciji.« Podpolkovnik Robert McDowell je o tej pobudi poročal že 17. septembra 1944. Njegovo poročilo so pri nadaljnjem prenosu zaradi varovanja enkratne šifre tako parafrazirali:

»A. Neubacher se želi pogajati o totalni kapitulaciji Nemčije, zatrjuje pa, da je znotraj Nemčije težko najti liberalno skupino, ki bi bila pooblaščenca o tem razpravljati z zavezniki ali prevzeti upravne dolžnosti, delegirane od zaveznikov.

B. Zavzema se, da bi zavezniki pripravili čete, ki bi bile pripravljene zasesti Nemčijo, ko bo prišlo do kapitulacije.

C. Madžarska je na robu notranje eksplozije, svari Neubacher, in tam resno grozi anarhija.

D. Švabi se zadržujejo v severni Jugoslaviji zgolj z namenom, da odlože madžarsko eksplozijo, ki bo izzvala nemire znotraj Nemčije.

E. Njihov glavni cilj je preprečiti anarhijo v sosednjih regijah, ki bi se lahko razširila po Nemčiji.

F. Švabi pošiljajo svoje čete iz Grčije skozi Niš in Smederevo, da bi zadržali bojno črto na Savi od vzhoda proti zahodu kot tudi bojne črte na Madžarskem, ozna-

čene z rekami, ki tečejo na jugu proti Donavi.

G. Gestapo je evakuiral vso severno Jugoslavijo.«

Podpolkovnik McDowell je te predloge komentiral:

»A. Misli, da si Neubacher iskreno prizadeva takoj doseči brezpogojno kapitulacijo.

B. Ni mu znano, kolikšna je skupina okrog Neubacherja.

C. Meni, da bi Švabi dovolili zaveznikom vstop, če bi druge, armade, ne pa ruske, vzdrževale bojno črto Trst ali Reka-Beograd.

D. Meni, da je edina ovira za popolno kapitulacijo Nemčije strah, da bi zavezniki dovolili, da Nemčija nekaj časa ostane v kaosu.

E. Priporoča, da ZDA pošljejo svojega predstavnika v Nemčijo.«⁸⁹

General Donovan, direktor OSS, je bil naprošen, naj o vsem tem obvesti State Department. Vendar pa je podpolkovnik McDowell že 18. septembra, torej še istega dne, dobil odločno in jasno navodilo:

»Ker ste že dobili ukaz, da se vrnete, ne dajajte nikakršnih pobud za mirovna pogajanja ali kakršneoli druge dejavnosti in ne pojdite v Beograd, marveč nadaljujete s pošiljanjem obveščevalnih poročil vse do evakuacije.«⁹⁰

Bradley F. Smith in Elena Agarossi sta v nekaj stavkih (v dvanajstih vrsticah) že omenila to »epizodo«. Dodala sta, da je skoraj sočasno podobno pobudo dal tudi Glaise von Horstenau, nemški poveljujoči general na Hrvaškem. Bivši avstrijski oficirji bi odprli fronto in zahodnim zaveznikom omogočili neoviran prodor. Tako bi ameriške in britanske, ne pa sovjetske, čete okupirale Avstrijo.⁹¹ Na tem mestu se ne bi spuščali v zelo zanimive podrobnosti in zaplete. Omeniti pa kaže, da je

⁸⁴ NARA, RG 226, E 109, B 62, F 342, Saint Bern – Saint London, 26. 3. 1946.

⁸⁵ NARA, RG 226, E 109, B 52, F 294, WASH-REG-INT-174, Situation Report Jugoslavia (1938–1945), Dr. Wilhelm Höttl.

⁸⁶ NARA, RG 226, E 109, B 28, F 160, WASH-REG-INT-174, XX 7619.

⁸⁷ NARA, RG 226, E 109, B 51, F 29, WASH-REG-INT-174.

⁸⁸ Kot op. 83, str. 10–11, 30–33.

⁸⁹ NARA, RG 226, E 136, B 32, F 353, Green – Donovan, 18. 9. 1944.

bil šef zavezniške misije na Štajerskem (Cuckold) ameriški major Franklin Lindsay določen, da se nujno premesti v bližino Zagreba in da v mestu osebno naveže stik z nemškim poveljnikom.

»Menimo, da so pogajanja možna in Lindsay bo po radiu dobil navodila. Diskusija s stricem je odobrena, vendar s pogojem, da se o tem stiku ne razkrije več informacij, kot je to absolutno potrebno. Lindsay bo moral dobiti Titovo dovoljenje, da se premesti na novo lokacijo,« je bilo rečeno v depeši za polkovnika Huntingtona, šefa samostojne ameriške misije pri maršalu Titu.⁹²

Maršal Tito pa je šele dober mesec pozneje, 26. novembra 1944, ukazal glavnemu štabu Hrvatske: »V sporazumu s Huntingtonom pošljite neko osebo v Zagreb, ki bo navezala stik z glavno nemško komando. Njena naloga je, da preuči pogoje za vdajo nemških čet, ki so na območju vaše dejavnosti.«⁹³ Več o tem ni znano.

Podpolkovnik Robert McDowell je po svoji vrnitvi v Italijo svojim predstojnikom v začetku novembra 1944 predlagal, naj »prek posebne angloameriške misije zagotovijo kapitulacijo Nemcev v Jugoslaviji.«⁹⁴

Kaj vse je podpolkovnik Robert McDowell dejansko počel in kakšne operativne naloge je še opravljal, zaenkrat ni mogoče raziskati in zanesljivo ugotoviti.

Ta problematika, tako vse kaže, ni samo obveščevalno, marveč tudi politično še vedno preveč občutljiva in pomeni politični dinamit.

Vsekakor podpolkovnik Robert McDowell ni odhajal v neznano. Ameriška vojaška obveščevalna služba OSS je še pred njegovim odhodom v štab Draže Mihailovića dobila zanesljive informacije v Londonu, da Mihailović sodeluje z Nemci in da si prizadeva dobiti nemško orožje za dokončni obračun s Titom.⁹⁵ Ameriški protiobveščevalci so po končani vojni ob rekonstrukcijah nemške vojaške obveščevalne službe Abwehra prav tako dobili dokaze, da je »Nemčija oskrbovala četnike z orožjem in medicinskimi potrebščinami.«⁹⁶ Naloga Neubacherjevega urada je

bila – tako so ugotovili – da med drugim »dobi Mihailovićevo podporo in onemogoči komunistične elemente na Balkanu.«⁹⁷

Podpolkovnik Robert McDowell je tako v radijskih sporočilih kot tudi v sklepnem poročilu vztrajal pri trditvah, »da ni videl nikakršnih dokazov o kolaboraciji srbskih nacionalistov s sovražnikom«.

Podobno sta poročala kasneje tudi ameriški kapetan Milodragovich in narednik Rajachich in potrjevala McDowellove ugotovitve. Še več, trdila sta, da »srbski nacionalisti aktivno napadajo sovražnika«, da se »partizanske sile izogibajo napadom na Nemce, da bi svoje napade osredotočili na Mihailovićeve Srbe« in da »ima srbsko nacionalistično gibanje podporo velike večine naroda v sami Srbiji, Hercegovini in južni Bosni – kar je v nasprotju z britanskimi obveščevalnimi podatki o položaju v Srbiji.«⁹⁸

Nemški radio je objavil McDowellovo izjavo, da ni nobenega sodelovanja med Dražo Mihailovićem in Nemci, vse to pa je vestno zabeležila britanska služba za spremljanje radijskih oddaj.

McDowellu so pripisali tudi izjavo, češ da bodo Združene države Amerike oskrbovale Dražo Mihailovića na podlagi določb zakona o posojilu in najemu. »Ne vemo, ali gre za britansko podtikanje ali pa je to resnica,« so si – značilno – belili glavo v štabu OSS v Kairu v začetku oktobra 1944.⁹⁹ Na Nemce niso niti pomislili. General Donovan, direktor OSS, je zato zahteval, da McDowell vse to sam komentira. Svetoval mu je, naj bo pri vseh svojih akcijah in izjavah zelo previden, da tega ne bi zlorabili proti njemu in proti ZDA.¹⁰⁰ Podpolkovnik McDowell je zanimal zgolj pripisane mu obljube ameriške pomoči četnikom, menil pa je, da bi gospodarska pomoč bila povsem nepolitična.¹⁰¹

Ko pa je Draža Mihailović zvedel, da Združene države Amerike ne nameravajo četnikov oskrbovati z orožjem, se je pritoževal, da zavezniki z orožjem oskrbujejo partizane. Predsednik Roosevelt bi moral – je menil Draža Mihailović – zaustaviti »državljansko vojno« ali pa vsaj ostati nevtralen.¹⁰²

ODPOKLIC IN UMIK MCDOWELLOVE MISIJE

Predsednik ZDA Franklin Roosevelt je, kot je že omenjeno, 3. septembra 1944 na Churchillovo pobudo sklenil odpoklicati ameriško obveščevalno misijo iz štaba Draže Mihailovića. General William Donovan, direktor OSS, se takrat ni mudil v ZDA. V že omenjenem memorandumu, z dne 11. septembra 1944, je general Donovan ponovno poudaril, da so nujno potrebni neodvisni ameriški obveščevalni podatki »o zelo kontroverznem vprašanju zatrtjevanje četniške kolaboracije z Nemci«. Neka obveščevalna skupina OSS je z Mihailovićevega ozemlja že odšla v Avstrijo, druge skupine pa so bile že pripravljene za odhod. Pri tem niso bile navedene nikakršne podrobnosti.

Direktor OSS se je skliceval tudi na pismo ameriškega predstavnika za Sredozemlje Murphya, z dne 1. julija 1944, da »reševanje življenj ameriških letalcev in vojaške prednosti razveljavljajo sleherni ugovor, ki bi ga Britanci lahko imeli iz

političnih razlogov«. Brigadir Fitzroy Maclean, šef britanske misije, je odšel v Srbijo. To so v štabu OSS tolmačili kot odhod na »Mihailovićevo področje«, kot dokaz »nekonsistentnosti akcije Britancev«, čeprav so ti Amerikancem zamerili, da so poslali svoje obveščevalce v štab Draže Mihailovića.¹⁰³

General Donovan je celo domneval, da je britanski premier Churchill pri predsedniku Rooseveltu interveniral zato, ker so pred tem politični predstavniki Draže Mihailovića prišli v Italijo skupaj z ameriški letalci. Rooseveltov ukaz o odpoklicu misije je general Donovan poslal v Bari šele 13. septembra, deset dni kasneje.¹⁰⁴

»Po navodilih visokih oblasti in zaradi okoliščin izven naše in vaše kontrole je ukazano vsej vaši enoti, da se v najkrajšem možnem roku vrne v Bari. Priporočamo, da o tem z Mihailovičem ne razpravljate več, kot je absolutno potrebno. Storili smo vse na naši strani, da ta ukaz ostane v tajnosti, dokler se evakuacija ne

⁹⁰ Kot op. 81. Maršal Tito je 18. septembra 1944 prek sovjetskega generala Gorškova dobil naslednje sporočilo Pribičevića: »McDowell, ameriški predstavnik pri Draži, je vzpostavil zvezo z Nemci, Nemci so predlagali, naj jim Angleži in Amerikanci ne ovirajo umika; v tem primeru bi se zavezali, da čet od tod ne pošiljajo proti zahodnim silam. McDowell je ta predlog prenesel Bariju in ga ocenil kot sprejemljivega.« (Josip Broz - Tito, *Sabrana djela*, 23, Beograd 1982, 181.) Če sklepamo po vsebini, kaže, da se to sporočilo Stojana Pribičevića bolj nanaša na prvi sestanek McDowell-Stärker. McDowell je 4. septembra 1944 (kot op. 81) sporočil: »Odgovoril sem, da na osnovi trikov ali razdora med zavezniki niso možni nikakršni pogovori. Z zadovoljstvom pa se bom sestal z nemškim predstavnikom, da bi razpravljali o bližnjem nemškem umiku in odporu na Balkanu ter razporedu nemških čet in da bom prenesel vse resne nemške predloge.«

⁹¹ Bradley F. Smith, Elena Agarossi, *Operation Sunrise*, London 1979, 55–6.

⁹² NARA, RG 226, E 136, B 40, F 454, BARI-SI-OP-R & C-9, Suker – Huntington, 28. 10. 1944.

⁹³ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 25, 52.

⁹⁴ NARA, RG 226, E 190, B 97, F 122, CASERTA-OSS-OP-4, McDowell – Donovan, 7. 11. 1944.

⁹⁵ NARA, RG 226, E 154, B 21, F 289, BARI-SI-PRO-1, London reley Nr. 18054, 23. 8. 1944. Isto E 136, B 22, F 233.

⁹⁶ NARA, RG 226, E 109, B 60, F 335, WASH-REG-INT-175, CI-CIR/13, 31. 1. 1946, str. 4.

⁹⁷ NARA, RG 226, E 109, B 30, F 170, WASH-REG-INT-174, XX 10269, CIR No. 3, 21. 6. 1945, str. 9–10.

⁹⁸ NARA, RG 226, E 136, B 37, F 424, BARI-SI-OP-R & C-6, Glavin & Joyce – Donovan, 2. 12. 1944.

⁹⁹ NARA, RG 226, E 136, B 37, F 422, BARI-SI-OP-R & C-6, Cairo – Caserta, Nr. 139, 11. 10. 1944.

¹⁰⁰ NARA, RG 226, E 136, B 40, F 447, Joyce & Glavin – McDowell, 21. 10. 1944.

¹⁰¹ NARA, RG 226, E 136, B 37, F 424, BARI-SI-OP-R & C-6, Joyce – Washington, Nr. 985.

¹⁰² NARA, RG 226, E 136, B 32, F 353, McDowell, GB-1323.

¹⁰³ Kot op. 65.

¹⁰⁴ NARA, RG 226, E 136, B 30, F 310, Donovan – Green & Toulmin, 13. 9. 1944.

konča. Obvestite nas, kdaj in kje lahko sprejmete letalo,« je bil s posebno zaupno depešo obveščen podpolkovnik McDowell dne 14. septembra 1944.¹⁰⁵ Podpolkovnik Green je naslednjega dne opozoril štab v Caserti: »Morda ne bo mogoče izogniti se zamudi, ker je McDowell sedaj na poti in zadnje tri dni z njim nismo imeli radijske zveze.« Podpolkovnik Green je priporočil, naj o tem ne obvestijo maršala Tita, ker bi, kot je menil, to »lahko ogrozilo ne samo evakuacijo, marveč tudi varnost McDowellove skupine«. Maršala Tita bi s tem seznanili šele, ko bo misija varno evakuirana.¹⁰⁶ Polkovnik Toulmin pa je menil, da bi morali McDowell evakuirati zgolj v primeru nevarnosti. Zanimal se je, kdo je pravzaprav dal navodilo, naj se McDowell odpokliče.¹⁰⁷

Podpolkovnik Green je 15. septembra 1944 iz Barija sporočil direktorju OSS generalu Donovanu: »McDowellovi misiji smo v skladu z vašim ukazom ukazali, naj se vrne v Bari. Morda bo pri njegovi vrnitvi neizogibno nastala določena zamuda. McDowell se je šestkrat poskušal infiltrirati in za njegovo evakuacijo bo potreben daljši čas.«

Visoki oficirji OSS v Bariju so ugibali, ali se ni morda predsednik Roosevelt odločil odpoklicati misijo zaradi napačnih ali nepopolnih podatkov, čeprav si je Mihailović res prizadeval dobiti politični kapital ob prihodu ameriške misije.

»McDowell nam je poslal zelo pomembna obveščevalna poročila in izguba tega vira vojaških, gospodarskih in političnih poročil v sedanjem času je zelo nezaželena,« je bilo rečeno v tej depeši.¹⁰⁸

Podpolkovnik McDowell je odgovoril 16. septembra, da bo, čeprav z velikim obžalovanjem, izvršil ukaz. Obvestil bo kapetana Kramerja o prihodu letala. Podpolkovnik Green je 20. septembra spodbudil McDowell in zahteval obvestila, kje se trenutno zadržuje. Vendar pa raziskovalcem niso na voljo vse depeše v zvezi s tem. Podpolkovnik McDowell je 29. septembra poročal o dejavnosti enot SS, ustašev, partizanov in zatrjeval, da zaradi nenehnega deževja evakuacija z letalom, ki bi pristalo v vzhodni Bosni, ni možna. Kapetan Kramer se je še vedno zadrževal v vzhodni Srbiji in podpolkovnik McDo-

well je nameraval prebiti se proti jadranski obali.

Baza OSS v Bariju je slednjič 9. oktobra McDowellu predlagala, da se pobije do prve partizanske enote oz. do partizanskega letališča in naj se o tem dogovori z Mihailovićem. Podpolkovnik McDowell je spet zavlačeval odgovor, dva dni kasneje pa je predlog odklonil kot »zelo nevaren in nemogoč«. Podpolkovnika McDowell so slednjič le evakuirali, vendar šele 1. novembra 1944, nepolna dva meseca po Rooseveltovem sklepu o odpoklicu misije.¹⁰⁹ Odletel je z zasilnega letališča blizu Doboja, ki so ga četniki v naglici pripravili.¹¹⁰

V zvezi z vsemi temi zapletmi ni nezanimivo dejstvo, da sta poročnik OSS in šef jugoslovanske sekcije ameriške tajne obveščevalne službe v Bariju Orman Suker in britanski major v SOE James Klugman 6. oktobra razpravljala o možnostih McDowellove evakuacije. Major Klugman je menil, da je kar 95 odstotkov možnosti za uspeh evakuacije z ustreznega partizanskega letališča; v primeru preboja po kopnem do jadranske obale pa zgolj 40 do 50 odstotkov.¹¹¹ Tudi polkovnik Elery Huntington, jr., šef neodvisne ameriške vojaške misije pri maršalu Titu, se je zavzemal za evakuacijo prek partizanskega ozemlja. Robert P. Joyce pa je tem zamislim odločno nasprotoval in predlagal, naj podpolkovnik McDowell krene proti Višegradu: »Mi menimo, da bi to bilo zaželeno, ker ne želimo Titu dati v roke propagandnega materiala, ki bi ga prav gotovo uporabil tako, da bi to škodovalo našemu ugledu,« je menil Joyce.¹¹²

Veliko razprav in govoric je bilo tudi v zvezi z morebitno evakuacijo četniškega poveljnika generala Draže Mihailovića. V Dubrovniku so konec oktobra 1944 vsepovsod govorili, da je podpolkovnik McDowell odklonil izvršiti ukaz o umiku, da mu Bela hiša pošilja tajne ukaze brez posrednikov in da je ameriška vojaška obveščevalna služba OSS Dražo Mihailovića že prepeljala v Italijo.¹¹³ Vendar pa je OSS že septembra 1944 zavzel jasno in odločno stališče, da ne bo prevzel nikakršne odgovornosti za usodo Draže Mihailovića. Tudi če bi višje ameriške vojaške ali politične oblasti ukazale evakuirati Mi-

hailovića, bi morali tudi Britanci prevzeti polno odgovornost.¹¹⁴ »V tem primeru mi ne bi smeli držati vreče niti ustvarjati vtisa, da ZDA vse do konca podpirajo Mihailovića,« je menil Robert Joyce.¹¹⁵

Podpolkovnik McDowell je 26. oktobra 1944 sporočil: »General in enota za reševanje letalskega osebja danes odhajajo na sever, da bi se evakuirali.« Zahteval je, naj ameriška letala priletijo podnevi z zaščito ameriških lovcev.¹¹⁶ Robert Joyce je tri dni pozneje zahteval bolj natančna pojasnila in opozoril McDowellu in Lalicha, da bi nastale posledice in zapleti v visoki politiki in da brez izrecnih navodil ne smete ničesar ukreniti v zvezi z evakuacijo Mihailovića.¹¹⁷ Ameriški major Charles Thayer, politični svetovalec in kasneje vodja ameriške misije v Beogradu, je sporočil, da so govorice, češ da so skupaj evakuirali Mihailovića in McDowellu, prišle tudi do maršala Tita. Stiril je vse, kar je le mogel, da bi preprečil širjenje teh govoric.¹¹⁸

Ameriški predstavniki v misiji pri maršalu Titu in tudi pri nižjih partizanskih štabih so imeli veliko skrb in sivih las zaradi obveščevalne misije in McDowellu v štabu Draže Mihailovića. Polkovnik E. C. Huntington, šef samostojne ameriške vojaške misije pri maršalu Titu, je že konec avgusta 1944 dobil Donovanovo

navodilo, naj maršalu Titu ponovno doppedo, da ne gre za nikakršno ameriško vmešavanje v jugoslovanske notranje zadeve, da obveščevalna skupina pri Mihailoviću nima nikakršnih političnih obveznosti.¹¹⁹ Potem ko je maršal Tito, kot omenjeno, 14. septembra 1944 protestiral tudi pri ameriški vojaški misiji, je polkovnik Huntington dobil ukaz, naj maršala Tita obvesti o McDowellovem odpoklicu. Obljubil je, da bo Tito takoj po izpolnitvi tega ukaza pravočasno obveščen. Spet so se ponovile prejšnje pomirjevalne trditve: ni nikakršne vojaške ali politične pomoči ZDA Mihailoviću. Gre samo za reševanje življenj ameriških letalcev in zbiranje strateških obveščevalnih podatkov.¹²⁰ General Donovan pa ni bil nič kaj voljan sprejeti Titove kritike in proteste. Menil je, da gre za blefiranje in zastraševanje.¹²¹

Generalporočnik Arso Jovanović, načelnik vrhovnega štaba NOV in POJ, je celo ukazal, da se ameriški major Charles Thayer ne sme vrniti v Beograd, dokler podpolkovnik McDowell in njegova skupina ne zapustijo štab Draže Mihailovića. Polkovnik Huntington je dobil ukaz, naj zaradi tega kar najostreje protestira.¹²²

Brigadir Fitzroy Maclean, šef britanske misije pri vrhovnem štabu NOV in POJ, in polkovnik Huntington, šef samostojne ameriške vojaške misije pri maršalu

¹⁰⁵ W. Roberts, n. d., 279.

¹⁰⁶ NARA, RG 226, E 136, B 29, F 309, Green – Glavin, 14. 9. 1944.

¹⁰⁷ NARA, RG 226, E 136, B 32, F 340, Cairo Nr. 1608, Toulmin – Green, 16. 9. 1944.

¹⁰⁸ Prav tam, Green – Donovan, 15. 9. 1944.

¹⁰⁹ Kot op. 81.

¹¹⁰ Kot op. 105.

¹¹¹ NARA, RG 226, E 154, B 23, F 314, BARI-SI-PRO-25, Ranger Team.

¹¹² NARA, RG 226, E 154, B 25, F 333, BARI-SO-PRO-34, Yugoslavia, Miscellaneous Units.

¹¹³ NARA, RG 226, E 136, B 40, F 447, BARI-SI-OP-R & C-9, Deane – Suker, 28. 10. 1944.

¹¹⁴ NARA, RG 226, E 136, B 25, F 257, Maddox – Joyce, 20. 9. 1944.

¹¹⁵ Prav tam, Joyce – Glavin & Maddox, 16. 9. 1944.

¹¹⁶ NARA, RG 226, E 136, B 40, F 446, BARI-SI-OP-R & C-9, McDowell – Caserta, Nr. 1169, 26. 10. 1944.

¹¹⁷ NARA, RG 226, E 136, B 40, F 447, BARI-SI-OP-R & C-9, Joyce – McDowell, 29. 10. 1944.

¹¹⁸ NARA, RG 226, E 190, B 97, F 122, CASERTA-OSS-OP-4, Joyce & Glavin – Donovan, 7. 11. 1944.

¹¹⁹ NARA, RG 226, E 136, B 25, F 256, Donovan – Green & Huntington, 29. 8. 1944.

¹²⁰ NARA, RG 226, E 136, B 25, F 257, Glavin – Huntington, 17. 9. 1944.

¹²¹ NARA, RG 226, E 136, B 32, F 338, Donovan – Glavin, 7. 10. 1944.

¹²² NARA, RG 226, E 136, B 29, F 309, Glavin – Washington, 25. 10. 1944.

Titu, sta razpravljala o možnih protiakcijah. Maclean je menil, da bi bilo koristno, če bi Titu namignili, da bo ogrožena povojna materialna pomoč Jugoslaviji, če bi »Tito poskušal zmanjšati ameriške obveščevalne dejavnosti proti Švabom v Jugoslaviji pod razumno varnostno mejo«. Maclean je domneval, Huntington pa zanikal, da bi Rusi glede tega vplivali na maršala Tita.¹²³

Zanimivo je, da v Foreign Officeu svoj čas v južnem oddelku niso mogli najti telegrama iz Barija s Titovimi pritožbami brigadirju Macleanu konec oktobra 1944, ki jih poznamo iz objavljenih ameriških diplomatskih dokumentov oz. literature. General Wilson, vrhovni zavezniški poveljnik za Sredozemlje, je 31. oktobra 1944 obvestil brigadirja Macleana, da sploh ni odgovoril Mihailoviću, ko je ta predlagal sodelovanje z zavezniki. Dodal je, da je McDowell tik pred evakuacijo in menil, da so Tito in njegovi sodelavci nasledili Mihailovićevi propagandi.¹²⁴

SKLEPNO POROČILO ROBERTA MCDOWELLA

Podpolkovnik McDowell je prav tistega dne, ko je dobil ukaz, naj se evakuirajo (15. septembra 1944), poslal svoje politično poročilo (GB-1540):

»1. Mihailović in nacionalisti bodo sovjetski prihod v Srbijo šteli za dokaz, da zavezniki nameravajo dovoliti povojni ruski vpliv.

2. Mihailović je na mejo poslal svoje delegate, da se sestanejo z Rusi in skušajo z njimi skleniti sporazum v primeru, da bi ti prišli v Srbijo.

3. Ni nikakršnih znakov, da bi Srbi pristopali k partizanom.

4. Nacionalisti ne sodelujejo z osjo, partizani pa napadajo nacionaliste. Kot navaja neki drug vir v našem poročilu GB-1543, so četniki glavnih sovražnikov partizanov v Črni gori.«¹²⁵

Doslej ne vemo nič o političnih poročilih oz. ocenah, ki jih je podpolkovnik McDowell pisal oz. pošiljal v nadaljnjem mesecu in pol vse do svoje evakuacije. Po vrnitvi v Italijo je podpolkovnik McDowell 7. novembra 1944 v depeši generalu Donovanu namignil, da bo že v petih dneh pripravil svoje sklepno poročilo. Vnaprej

je opozoril na naslednje osnovne sklepe: dejanski voditelji četniškega odpora v Srbiji in v Bosni so bolj krajevni voditelji kot pa sam Mihailović. Ti so veliko bolje oboroženi in disciplinirani kot četniki, ki jim neposredno poveljuje Draža Mihailović. Partizani bodo sicer res zmagali v bodoči (sic) državljanski vojni, toda gverilske akcije se bodo nadaljevale še najmanj dve leti po končani vojni, če zavezniki ne bodo okupirali vse Jugoslavije. McDowell je svaril:

»Zaupati jugoslovansko vlado Titu pomeni zagotoviti državljansko vojno. Krajevni voditelji in množice v partizanskih in nacionalističnih vrstah se bodo hitro sporazumeli in združili, če bodo zavezniki povsem prenehali pošiljati pomoč majhni komunistični skupini na eni in maloštevilnim reakcionarjem na drugi strani.«¹²⁶

Ameriški kapetan Nick Lalich pa je v poročilu, napisanem po vrnitvi v Italijo, pojasnil, da je osebnost bil v Mihailovićevem štabu, ko se je četniški poveljnik odločil, da svoje privrženec oz. podrejene četnike preimenuje v nacionaliste. Njegov namen je bil, da jih ne bi istovetili s četniškimi organizacijami, ki so bile pod nadzorstvom in poveljstvom fašistov.

»Mihailović nasprotuje partizanskemu načrtu za delitev Srbije. Zahteva, da Srbija ostane ena enota, da vsi drugi deli, ki jih naseljujejo Srbi, postanejo posebne enote v federativni Jugoslaviji, tako kot Lika. General meni, da bi bilo nepravilno, če bi kakšna večja skupina Srbov bila pod Hrvaško.«¹²⁷

Potem ko je podpolkovnik Robert McDowell odletel, je Draža Mihailović zahteval od kapetana Lalicha, edinega še preostalega ameriškega oficirja v svojem štabu, da v Italijo odpelje tudi polkovnika Petra Bačovića. Trdil je, da je britanski general Masterson iz štaba SOE v Kairu poslal takšno zahtevo. Robert P. Joyce, načelnik tajne obveščevalne službe OSS v Bariju, pa je menil, da bi morebitna evakuacija Bačovića morala biti »izključna odgovornost Britancev«, saj je bilo dobro znano, da četniški polkovnik Bačović sodeluje z Nemci.¹²⁸ Dva dni kasneje je kapetan Lalich dobil sporočilo, da Britanci ne vedo nič o nekakšnem »generalu Mastersonu« in da je Mastersonovo sporo-

čilo z zahtevo, da se polkovnik Bačović evakuira, navaden ponaredek.¹²⁹ Vendar pa je polkovnik Tom Masterson res obstajal in ni bil povsem neznan oseba. Že od novembra 1940 je vodil britanske posebne operacije v Jugoslaviji kot visok funkcionar SOE, prikrit kot prvi sekretar britanskega poslaništva v Beogradu.¹³⁰

Podpolkovnik Robert McDowell se je umaknil v vilo OSS na otok Capri v neapeljskem zalivu. Ko je tam pisal svoje sklepno poročilo, so v zavezniških krogih v Caserti in v Bariju krožile najrazličnejše govorice, kaj vse je ali naj bi počel v štabu Draže Mihailovića. Govorili so, da je McDowell podpiral boj »nacionalistov«, torej boj četnikov proti partizanom, da je dajal v nič ali vsaj omalovaževal partizanski boj proti nacistom. Podpolkovnik McDowell je zato v jezi zahteval, naj skrbno zbero in zapišejo vse takšne in podobne govorice, da bi kasneje lahko zahteval uradno vojaško preiskavo.¹³¹ Za sklepno poročilo McDowella se je zanimalo tudi britansko zunanje ministrstvo, Foreign Office. Harold Macmillan, britanski minister rezident za Sredozemlje, je prosil vsaj za povzetek tega poročila. Njegov predstavnik v Bariju Philip Broad je dejal, da bi poročilo potrebovali za razpravo v britanski spodnji zbornici. Visoki oficirji OSS v Italiji so menili, da bi bila nujna politična posvetovanja z ameriškima veleposlanikoma pri britanski oz. jugoslovanski kraljevski vladi:

»Če bi gradivo iz tega poročila prišlo na dan kot ameriško in če bi napravilo vtis, da na kakršenkoli način predstavlja ameriško politiko ali ameriška stališča, bi to lahko izzvalo resne posledice za naše

odnose s Titovim režimom, morda celo tudi z Rusi.«¹³²

General Donovan, direktor OSS, je zato ukazal: »McDowellovo poročilo pošljite semkaj. Vse druge kopije bo zadržal Joyce kot last OSS in jih ne bo pokazal nikomur, dokler ne odločim drugače. McDowell bo zaradi varnostnih razlogov pa tudi zaradi lastne zaščite vse kopije izročil Joyceu in zase ne bo zadržal niti ene kopije.«

O tem so obvestili McDowella. General Donovan je nameraval zahtevati soglasje State Departmenta, če bi morda le nekaj kopij interno razdelili na določene naslove. Podpolkovnik McDowell je dobil nasvet predstojnikov, naj do vrnitve v Washington ne daje nikakršnih ustnih informacij o svoji misiji.¹³³

Sklepno poročilo podpolkovnika Roberta McDowella so razmnožili v devetih primerkih. Izvirnik in dve kopiji so poslali v London, kjer se je trenutno mudil general Donovan. Ker direktorja OSS niso več našli v britanski prestolnici, so izvirnik poročila poslali naprej v Washington, eno kopijo je zadržal zase ameriški veleposlanik Robert Murphy, drugo pa podpolkovnik Richard Weil. Robert Joyce je tri primerke zadržal pri sebi v Bariju, preostale tri pa poslal generalu Donovanu v Washington. Podpolkovnik Robert McDowell je želel, da bi njegovo sklepno poročilo poslali obveščevalnemu oddelku glavnega štaba zavezniških sil za Sredozemlje (AFHQ, G-2), ameriškemu skupnemu obveščevalnemu komiteju (JICA), ameriški vojaški obveščevalni službi na Bližnjem vzhodu (USAFIME) in britanskemu ministru rezidentu Haroldu Macmillanu. Nje-

¹²³ NARA, RG 226, E 136, B 30, F 310, Huntington – Donovan, 24. 9. 1944.

¹²⁴ D. Biber, *Tito–Churchill*, 364.

¹²⁵ NARA, RG 226, E 136, B 28, F 295 in B 32, F 353, Joyce & Mitchel – Donovan, 16. 9. 1944.

¹²⁶ Kot op. 94.

¹²⁷ NARA, RG 226, E 190, B 111, F 340, CASERTA–OSS–OP–46, A–49464 (32230–100B, 10. 1. 1945).

¹²⁸ NARA, RG 226, E 136, B 37, F 424, BARI–SI–R & C–6, Joyce – Reinhardt, 11. 11. 1944.

¹²⁹ NARA, RG 226, E 136, B 40, F 447, BARI–SI–R & C–6, Ross–Lalich, 13. 11. 1944.

¹³⁰ Mark C. Wheeler, *Britain and the War for Yugoslavia, 1940–1943*, New York 1980, 26.

¹³¹ NARA, RG 226, E 190, B 97, F 122, CASERTA–OSS–OP–14, Maddox – Donovan, 23. 11. 1944.

¹³² NARA, RG 226, E 190, B 97, F 122, CASERTA–OSS–OP–14, Glavin & Rodrigo & Joyce – Donovan & Bruce.

¹³³ Prav tam, Glavin & Joyce – McDowell, Nr. 320, direktiva Donovan, 1. 12. 1944.

govih želja zaradi strogih ukazov direktorja OSS niso upoštevali.¹³⁴

Analitik, ki se ni podpisal, je ob robu poročila o političnih in gospodarskih trendih v Jugoslaviji v oddelku za raziskave in analize centrale OSS poleg McDowellovega imena zapisal: »revizionistični' zgodovinar s pronemškimi simpatijami.«¹³⁵

Ameriški zgodovinar jugoslovanskega rodu Jozo Tomasevich je že v svoji knjigi o četnikih povzel glavna priporočila v sklepnem poročilu podpolkovnika McDowell, kot mu jih je ta sam posredoval v pogovoru leta 1968.¹³⁶ Če ta priporočila primerjamo s predlogi oz. prošnjami Draže Mihailovića in izvršnega odbora četniškega centralnega nacionalnega komiteja, z dne 18. septembra 1944, objavljenimi v zbirki četniških dokumentov¹³⁷ – o teh pa je tri dni kasneje po radijskih zvezah poročal tudi podpolkovnik McDowell,¹³⁸ ni težko ugotoviti veliko podobnosti, celo skladnost. Z drugimi besedami, podpolkovnik McDowell je četniške prošnje v svojem sklepnem poročilu v nekoliko spremenjeni obliki sprejel in predlagal kot lastna priporočila.

Draža Mihailović je v prvi točki zahteval, naj »Ameriška unija ukrene vse potrebno, da preneha in se prepreči nadaljnja državljanska vojna v Jugoslaviji«.

McDowell pa je najprej predlagal, naj zavezniki ukažejo tako »nacionalističnim« kot partizanskim voditeljem, »da mora državljanska vojna takoj prenehati, prav tako tudi vsa dejanja organiziranega nasilja; zavezniška vojaška in politična moč bi bila ukinjena tisti skupini, ki tega ukaza ne bi izpolnjevala«.

Kot vemo, so zavezniki že v začetku 1944 ukinili oskrbovanje četnikov. V praksi bi torej lahko bila ukinjena samo zavezniška pomoč partizanom; razen če so ZDA morda le v najstrožji tajnosti še naprej podpirale četnike, o čemer pa ni doslej nikakršnih podatkov.

Drugi Mihailovićev predlog je bil, »naj ameriška vojska ustanovi poveljstvo za Jugoslavijo, mi pa se strinjamo, da se z vsemi našimi silami podredimo temu poveljstvu«.

McDowell pa je predlagal, naj v vsa pokrajinska središča v Jugoslaviji pošljejo zavezniške misije »z nalogo, da vzpostavi-

vijo začasne cone krajevnne uprave, da začasno na vsakem področju priznajo tisto krajevno skupino, ki ima v rokah upravno oblast«.

Tretja točka Mihailovićevih predlogov je bila:

»Prosimo, da se takoj preneha s pošiljanjem orožja in streliva komunistom in da se preneha s propagando, ki jim je nepravilno naklonjena.«

Ta zamisel je delno že zajeta v prvi točki McDowellovih predlogov.

Četrta točka četniških predlogov pravi:

»Mi se strinjamo, da se izvede plebiscit med nacionalnimi in komunističnimi silami v vsej državi, ko novoustanovljeno poveljstvo ameriške vojske uvede red, potem pa se ustvari takšna ureditev, kakršno bo želelo ljudstvo.«

Tretja točka McDowellovih priporočil je te zamisli predstavila takole:

»Podpisani priporoča, naj se začasna nacionalna vlada sestavi na naslednji podlagi: eno tretjino članov imenujejo partizanske oblasti, eno tretjino nacionalistične oblasti, eno tretjino iz vrst jugoslovanskih osebnosti pa zavezniki. Naloga tečasne vlade bi bila, (1) da sklene razpustiti vse sedanje partizanske in nacionalistične armade in jih vključi v Jugoslovansko armado, ki bi bila pod poveljstvom zveznikov in uporabljena proti Nemcem; (2) da vzpostavi aparat za volitve v nacionalno konvencijo, ki bo določila bodočo politično organizacijo Jugoslavije. Skupina, ki ne bi izvajala tega programa, bi izgubila zavezniško pomoč.«¹³⁹

Že omenjeni zgodovinar Jozo Tomasevich je pripomnil: »Lahko si predstavljamo, kako so britanske in ameriške oblasti, ki so podpirale britansko politiko v Jugoslaviji, reagirale na ta priporočila.« In po opravljeni analizi je pribil: »Z drugimi besedami, ta priporočila bi težko mogli sprejeti kot resna.«¹⁴⁰ Vemo pa sedaj, da so ta priporočila takrat ostala pod sedmimi pečati tudi znotraj ameriškega vojaškega obveščevalnega aparata.

Podpolkovnik Robert McDowell je napisal devetintrideset strani gosto tipkano poročilo, skoraj štiri avtorske pole, in ga naslovil: Yugoslavia – An Examination of

Yugoslav Nationalism, Jugoslavija – Razi-skava jugoslovanskega nacionalizma. Seveda tega poročila na tem mestu ni mogoče povzemati. Omenimo naj le, da poročilo analizira vire informacij, izvor srbskega nacionalizma, ustaške in nemške zločine, vlogo Mihailovića v letih 1941 in 1942, delovanje Komunistične partije Jugoslavije aprila in maja 1941, domnevne ponaredke partizanskega štaba, partizanske zločine, status zavezniških oficirjev za zvezo pri partizanih, trditve o opustitvi partizanskega vojskovanja proti silam osi in sodelovanju z ustaši, obtožbe četnikov za sodelovanje z okupatorjem, jugoslovanski nacionalizem, njegov program, sklepe in priporočila v zvezi s številom in močjo tako partizanov kot četnikov (nacionalistov), bodoči razvoj teh odnosov in politiko velikih sil v Jugoslaviji. Najbolje bi bilo, z ustreznim kritičnim aparatom, to poročilo objaviti v celoti.

Podpolkovnik Robert McDowell je bil očitno pod močnim vplivom Mihailovića. Odkrito je zapisal, da ga »iskreno spoštuje in da ga občuduje«.

Vendar kljub takšni osnovni usmeritvi ta ameriški profesor zgodovine in obveščevalec ni povsem padel pod vpliv četniške okolice, kar potrjuje njegovo naslednje razmišljanje:

»Politični program partizanov je naletel na različno reagiranje; slednjič so ga sprejeli z znatnimi pripombami. To je posledica prevladujočega prepričanja v vrstah srbskih nacionalistov, da je cilj partizanskih voditeljev, pa naj so to ko-

munisti ali bivši ustaši ali hrvaški politiki, da oslabijo srbstvo. Podpisani meni, da to prepričanje spretno razširjajo desničarski elementi stare Srbije in ljudje, med katerimi so tudi nekateri intelektualci, katerih življenja so povezana z Beogradom kot centrom jugoslovanskega življenja.«¹⁴¹

Ameriški kapetan Nick Lalich je po McDowellovem odhodu še cela dva meseca ostal v štabu Draže Mihailovića. Ko je skupaj z Mihailovićem nastopil v oddaji radia Balkan, je Vladimir Ribnikar, direktor Tanjuga, ostro protestiral, ameriški polkovnik George Kraigher pa mu je celo zagrozil z disciplinskimi ukrepi. Kapetan Lalich je zanikal te obtožbe in odklonil, da bi se prebil na partizansko ozemlje. Po intervenciji pri maršalu Titu s prošnjo za vso potrebno pomoč je kapetan Lalich dobil ukaz, naj s preostalimi ameriški letalci zapusti Mihailovićevo štab, pride na partizansko ozemlje in se evakuira v Italijo.¹⁴²

Med obiskom vrhovnega zavezniškega poveljnika za Sredozemlje feldmaršala Alexandra v Beogradu, od 22. do 24. februarja 1945, je bil slednjič sklenjen tudi sporazum o obveščevalnem sodelovanju med zavezniki in jugoslovanskimi partizani.¹⁴³ Iz literature ni znano in iz doslej znanih ameriških obveščevalnih in drugih dokumentov tudi ne razvidno, kaj je delal podpolkovnik Robert McDowell po svoji vrnitvi iz Jugoslavije in ali so ga res premestili na nove naloge v zvezi z ameriški obveščevalnimi operacijami v Avstriji.

¹³⁴ NARA, RG 226, E 99, B 34, F 174, MEDTO-YUGO- (Mihailovich's Field Report 1944), Joyce – Donovan, 10. 12. 1944.

¹³⁵ NARA, RG 226, XL 5350 (GB-3005).

¹³⁶ J. Tomasevich, n. d., 383–4.

¹³⁷ *Zbornik*, XIV, 4, 303–6.

¹³⁸ NARA, RG 226, E 154, B 25, F 333, BARI-SO-PRO-34, GB-1677.

¹³⁹ Kot op. 134, poročilo McDowella, str. 38–9.

¹⁴⁰ J. Tomasevich, n. d., 384.

¹⁴¹ Kot op. 134, poročilo McDowella, str. 23–4.

¹⁴² NARA, RG 226, E 136, B 24, F 249, Joyce – Ross, 4. 12. 1944; B 40, F 447, Kraigher – Lalich, 6. 12. 1944; B 19, F 204, Kraigher – Thayer, 8. 12. 1944; B 30, F 310, Cooley – Lindgren, 15. 12. 1944.

¹⁴³ D. Biber, *Tito–Churchill*, 475–6, 480–1.

Skica
za portret
Slavka Židanika

OLGA KRAJGER

Letos 22. julija je minilo petinštirideset let, kar je v bitki na Oblakovem vrhu nad Šebreljami padel Slavko Židanik. Kmalu po osvoboditvi smo bili svojci obveščeni, da je padel nekje pri Novakih in da je pokopan na tamkajšnjem pokopališču. Na mamino željo sem organizirala prekop njegovih posmrtnih ostankov v grob na ljubljanskih Žalah.

Za žalovanje takrat ni bilo časa. Žalost smo utapljali v delu pri obnovi porušene domovine. Z leti smo odhajali v pokoj in nekateri so začeli pisati spomine na vojni čas, na svoja doživetja. Mnogi predvojni znanci so me, ko so prebirali te spomine, spraševali o mojem bratu, češ, zakaj ga v spominih nihče ne omenja. Spraševala pa sem se tudi jaz.

Leta 1982 sem ob neki priložnosti v Cerknem na tamkajšnjem spomeniku padlih prebrala tudi bratovo ime. Poizvedovala sem pri krajevni organizaciji Zveze borcev, kako so prišli do njegovega imena, in zvedela, da je vpisano v mrliški knjigi šebreljskega župnišča. Tako sem se s svojci odpravila v Šebrelje, da bi preverili obvestilo. V mrliški knjigi smo med imeni tistih, ki so padli usodnega dne, res našli zapisano ime mojega brata, s točnimi podatki vred. V bližini je njihov skupen grob, vendar je bilo na nagrobni plošči vklesano napačno rodbinsko ime. Pozneje so ga na našo željo popravili.

Bila sem pretresena. Spoznala sem, da sem tistega davnega januarja 1946 prekopala neznanega borca. To spoznanje je bilo ključno za mojo odločitev, da raziščem bratovo revolucionarno pot, ki je bila pot nešteti predanih in borbenih idealistov v letih predvojne in medvojne ilegale, pot brezposelnosti, preganjanj, mučenj in ječe. To je bila pot pozabljenih Špacapanov, Keržičev, Puntarjev... Delovali so v različnih društvih, pri Svobodi, Vzajemnosti, Taboru, Botiču, delali so za osveščanje ljudi. Tudi njihovo delo je bilo del tistega, kar je leta 1941 tako enotno združilo Slovence za Osvobodilno fronto. Sanjali so o novem, pravičnem svetu za vse, bili so kvas v partizanskih enotah, padli so za našo svobodo.

Pri zbiranju podatkov o bratu so minevala leta in mnogi, ki bi zanesljivo vedeli povedati veliko o njem, so umrli, preden sem prišla do njih. Spomin je po tolikih letih zbledel, ostala so le gola dejstva ali pa tudi ne. Več stvari ko sem odkrila iz bratovega življenja, več je bilo vprašanj, na katera nisem našla odgovora. Zakaj na primer je moral v Trstu leta 1944 toliko časa čakati na zvezo za odhod v partizane, ko pa so jo drugi dobili v nekaj dneh? Kako to, da se ga nihče od preživelih borcev, komandantov ali komisarjev iz boja na Oblakovem vrhu ne spominja, čeprav je bil med padlimi? Ne spominjajo se ga tudi borci, ki so bili tedaj pri 9. korpusu na Lokvah. Kako je mogoče, da človek s takšno preteklostjo dobesedno izgine?

Odgovori na ta vprašanja se prejkone skrivajo v preteklosti. Zato moram v svojih spominih seči v leto 1941.

Stane Semič-Daki v knjigi *Najboljši so padli* zelo omalovažujoče piše o mojem bratu, zlasti na strani 80. Iz nje sem razbrala, da med člani štaba na Mokrcu leta 1941 ni bilo enotnosti in da je Slavko Židanik ostal osamljen s svojimi stališči. Spominjam se, da je menda enkrat v septembru 1941 Slavko prišel k meni in me prosil, da mu omogočim sestanek s Francem Leskoškom-Luko, češ da se za njegovim hrbtom nekaj kuha in da bi se želel o tem pogovoriti z njim. Ni mi bilo težko ustreči mu, saj so se takrat pri nas tako rekoč redno sestajali Leskošek, Aleš Bebler, Zdenka Kidrič in še

kdo. Prihajali so na sestanek k mojemu svaku Vitu Kraigherju. Slavko in Luka sta se torej sestala pri nas in bila med pogovorom zelo glasna. O čem sta govorila, ne vem, spominjam pa se, da je Slavko razburjen in vidno užaloščen odvihral iz našega stanovanja.

Jože Nosé-Špan je v svoji izjavi (glej stran 3) med drugim zapisal: »V tistih dneh skupnega bivanja mi je potožil, da čuti nezaupanje od strani partije. Ves čas bivanja v četi sem opažal, da ga nekaj teži in da je zelo potrto.«

O razhajanju na Mokrcu leta 1941 se je govorilo.

Teden dni pred smrtjo Dušana Pirjevca-Ahaca se je na hodniku bolnišnice z njim po naključju srečala moja sestra Darinka Židanik in ga prosila, da bi se o priložnosti pogovorila z njim o Slavku. »Vem, kaj bi rada,« je odvrnil. »Ko bom prišel iz bolnišnice, se bova dogovorila.«

Ali je mogoče, da se je za njim ves čas vleklo sumničenje v zvezi s policijo? O tem je nekdani policijski uradnik Tone Vrečar šele po osvoboditvi pripovedoval Mihi Marinku in po njegovi pripovedi je to v spominih slednjega tudi opisano. Slavko je zvedel za sodelovanje Jožeta Butinarja s policijo v zaporu na Elbi, in to od Oskarja Kovačiča, dvomim pa, da bi mu Oskar razkril, da so sumili tudi njega.

Tik preden sem končala zbiranje teh spominov, sem spoznala Slavka Bizjaka iz Tolmina. Je edini, ki se spominja mojega brata iz dni, ko je bil na Lokvah. Žal je bil veliko na terenu, zato sta se malo videvala. V svoji izjavi (glej stran 6) je zapisal, da so mu konec junija na sedežu predstavili novega komisarja. Bil je visok in resen človek, ime mu je bilo Slavko. Po nekaj dneh je Slavko Bizjak ponovno odšel na pot, in ko se je vrnil, ga je družina Kolenčevih s Kala, pri kateri je bil sedež, začudeno sprejela, češ, nam so pa rekli, da si padel. Tako so ugotovili, da je padel oni drugi Slavko, to je komisar Slavko Židanik.

Po Bizjakovem pripovedovanju je Slavko spremljal tovornjak municije na poti v Cerčno. Šofer je bil neki Rus. Slednji je menda ostal živ, Slavko pa je padel. Možno je, da sta se, potem ko sta pripeljala municijo v Cerčno, vračala s partizanskimi enotami, ki so prav tiste dni šle po isti poti in na Oblakovem vrhu trčile na Nemce. S to razlago naj bi bila smrt mojega brata pojasnjena. Ne izključujem pa možnosti, da se bo našel kdo od preživelih borcev, ki bi me lahko s svojimi spomini dopolnil.

Zahvaljujem se vsem, ki so pisno in ustno pomagali osvetliti takratne dogodke in orisati lik komunista Slavka Židanika.

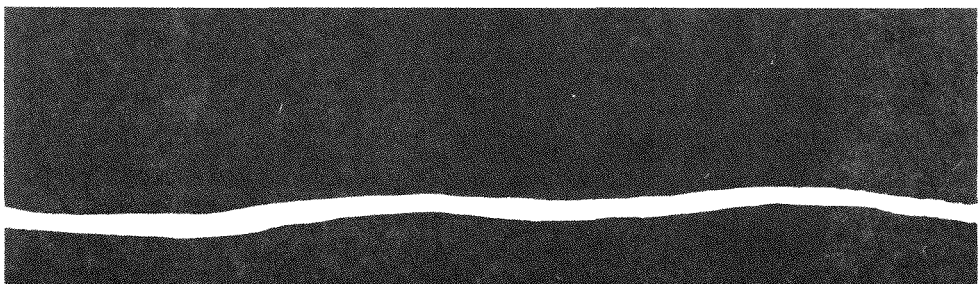
Olga Krajger

OPOMBA

Pravo rodbinsko ime Slavka je Židanik, vendar se je moj brat že nekaj let pred vojno podpisoval Židanek in pod tem priimkom so ga poznali tudi njegovi predvojni sodelavci. Od tod tudi različno pisanje njegovega priimka v spominskih zapisih. Šele pri zbiranju gradiva o njem sem namreč odkrila, da je bil narobe zapisan priimek že na njegovem krstnem listu.

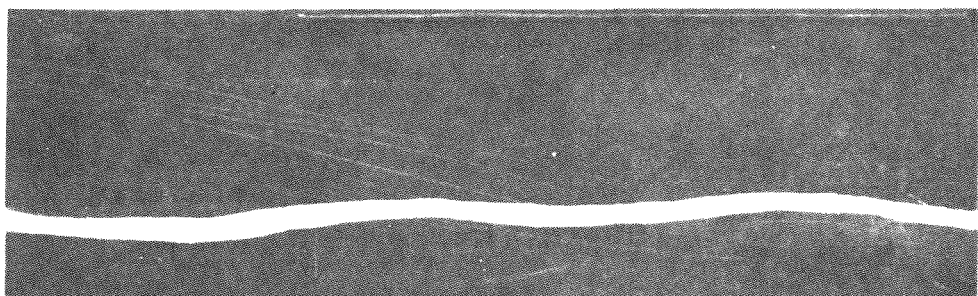

Slavko Židanik, 1940

Med bivanjem v Beogradu: Slavko Židanik na sprehodu s Franjom Arkom

Vladimir B. Medvešek Prvič sem Slavka Židanika srečal avgusta 1933 na Leskovici nad Litijo na domačiji Rozinovih, po domače Klančarjevih. Čeprav sva takrat spregovorila le nekaj besed, je name naredil močan vtis. Podzvestno sem pomislil: ta človek mora biti komunist. Drugič sva se srečala v Ljubljani, dve leti pozneje, prav tako avgusta, na Starem trgu. Takoj sem ga spoznal in bil prijetno presenečen, da me je tudi on spoznal in me ogovoril. Potem sva se srečala še večkrat. Povabil me je tudi na dom in me seznanil s sestrama Olgo in Darinko. Moja mati pa se je seznanila z njegovo materjo po naključju, ki mu nisva botrovala.

Kmalu so najini pogovori dobili izrazito političen značaj. Kot odločen protifašist sem bil razočaran nad staro Jugoslavijo. Kot borec za osvoboditev Julijske krajine izpod fašistične okupacije sem zaradi fašistične buržoazne ureditve pri nas omahoval med panslavizmom in idejami Ljotičevega Zbora na eni strani ter marksizmom na drugi. O tem sva s Slavkom imela izčrpne pogovore. Vse pogosteje sva se videvala in vse bolj vneto me je prepričeval o zgrešenosti in lažnosti Ljotičeve ideje ter stvarno razkrinkaval njegovo demagogijo in dejansko fašistično usmeritev. Pri tem sem opazil, da je, čeprav delavec, inteligentnejši in sposobnejši od akademsko izobraženega ljotičevca Karla Živica in njegovega »tovariša« Leshanca, učenca in ljubljenca univerzitetnega profesorja Franceta Vebra. Njegovi nastopi so bili konkretnější in iskreni, humani.

Leta 1936 ali 1937 je v Ljubljano prišel Dimitrije Ljotić, vodja Zbora Jugoslavije, da bi govoril zbranim Ljubljancem na dvorani Delavskega doma na Miklošičevi cesti (zdaj dvorana Kinoteke). Slavko Židanik me je tik pred shodom poiskal na domu in me prosil, da mu omogočim priti v dvorano. Z njim je prišel še neki tovariš, njegovega imena se ne spominjam, morda se je pisal Jaklič ali Ganziti. Skupaj smo odšli na Miklošičevo cesto in Karel Živic, ki je pred vhodom v dvorano preverjal vstopajoče, ju je takoj spustil noter, prepričan, da sem mu pripeljal dva nova privrženca. Na zborovanju je Slavko Židanik skupaj s svojim tovarišem javno razkrinkal demagoški in fašistični značaj Ljotića in njegovega gibanja. Onemogočil je njegov govor in razbil shod, tako da se je moral Ljotić brez besed umakniti. Naslednjega dne me je Karel Živic ostro napadel, češ da se družim s komunističnimi voditelji, in pri tem poudaril, da je Slavko Židanik komunistični komisar, oni drugi pa njegov pomočnik. Rekel je, da sta se usedla vsak na en konec dvorane, da bi njun nastop naredil vtis množičnosti. Seveda sem se pred Živicem delal naivnega, češ da nisem imel pojma o tem, da pa se bom vnaprej bolj pazil in se ga bom izogibal. Slavko pa je že naslednji večer prišel k meni in povprašal o odmevu na njegov nastop. Povedal sem mu, da je Živic jezen. Pozorno me je poslušal in mi nato tudi sam povedal, kako je bilo na shodu. Bil je zadovoljen. Nato je odločil, da se bova v bodoče sestajala skrivaj.

Slavko Židanik je bil v tistem času izredno aktiven, preudaren, odločen, a v življenju zgledno skromen in pošten. Do izbruha druge svetovne vojne me je seznanil še z nekaterimi tovariši iz vrst Komunistične partije Slovenije.

V drugi polovici aprila 1941 sem se pod večer napotil k Slavku v Florjansko ulico. Bil sem prepričan, da me bo vključil v aktiven boj proti fašizmu. Na križišču Tržaške ceste pri sedanjem kinu Vič sem srečal njegovo sestro Olgo. Vprašala me je, kam grem. Povedal sem, da sem namenjen k njim, k Slavku. Smeje se mi je rekla, da jo je Slavko poslal pome, ker želi govoriti z menoj. Skupaj sva potem šla na Florjansko. Slavko

mi je na kratko in tehtno razložil, da se organizira protiimperialistična fronta za splošno vstajo in oborožen boj proti fašističnemu okupatorju s Sovjetsko zvezo na čelu, ter poudaril, da računa name, saj me pozna kot zavednega Primorca, protifašista, ki pozna fašistične metode in obvlada italijanščino in lahko še posebej koristi kot novinar. Tako me je vključil v aktivno delo porajajoče se Osvobodilne fronte na terenu s perspektivo, da bom šel v boj z orožjem, ko bo treba. Do pozne ure mi je podrobno začrtal delo in metode ter nadaljnje kontaktiranje.

Slavko Židanik mi je v tistih hudih, zmedenih časih dokončno odprl oči, da sem spregledal demagogijo različnih strank klerofašističnega in nacifašističnega kova. Pregnal je dvome, ki so se porajali v mladem, razočaranem človeku v odločilni preizkušnji, v času brutalnega nacifašističnega osvajanja sveta in zatiranja svobodoljubnih narodov. Prevevalo ga je neomajno prepričanje v zmago delavskih množic, zatiranega človeka, v zmago marksistične ideje, v zmago pravice. Bil je komunist, komisar, pošten človek. Takšnega sem poznal in takšnega sem ohranil v spominu in mu bom do smrti hvaležen. *Koper, 25. septembra 1979*

Olga Krajger Z zakoncem Berdajs, Francem in njegovo ženo Mici sem se pogovarjala na njunem domu:

France Berdajs je bil komunist že pred vojno. Ima 81 let, njegova žena pa 79. Leta gospodarske krize sta preživljala v Franciji. V Jugoslavijo sta se vrnila leta 1935. Delo jim je preskrbel Franc Leskošek. Stanovala sta na Kamnogoriški in Sojerjevi ulici v Dravljah pri Ljubljani. V tistih letih sta se seznanila s Slavkom Židanikom. Pogosto je zahajal k njima na obisk. Sodelovala sta pri vseh demonstracijah in drugih akcijah, ki jih je takrat organizirala partija. Berdajs se dobro spominja obiska francoskih izseljencev leta 1938 v Sloveniji. Socialni demokrati (Svetek, Štrukelj) so jim v Delavski zbornici priredili sprejem. Tja so prišli komunisti z nalogo, da srečanje razbijejo. V primernem trenutku je Slavko Židanik vstal in z dvignjeno pestjo zaklical: »Živela Komunistična partija!« Za njim so enako storili še drugi in srečanje je bilo razbito.

Zlasti rada se zakonca Berdajs spominjata srečanj s Slavkom Židanikom v času, ko sta stanovala v Dravljah, to je pred vojno in v začetku okupacije. Pri njiju so bili pogosti partijski sestanki, ki so se jih poleg Slavka Židanika udeleževali tudi Angela Dovč-Ocepek, Pepca Maček-Kardelj, Franc Leskošek in Boris Kraigher. *Grbin pri Litiji, 26. avgusta 1977*

Borivoj Lah-Boris Slavka Židanika sem sicer poznal, toda z bogatimi podatki o njem vam ne morem postreči. Spoznal sem ga v Molniški četi leta 1941, ko sem prišel vanjo z Ljubom Šercerjem. Slavc je bil takrat politični komisar čete. Ob prihodu naju je lepo sprejel. Med bivanjem v četi je bil zelo aktiven. Seznanjal nas je s pomenom in vlogo Komunistične partije in njenimi cilji ter našimi nalogami. Vodil je tudi prisego, ki smo jo po nekaj dneh bivanja v četi dali vsi borci. Spominjam se tudi, da je takoj ukrepal, ko je neki gozdar odkril naše taborišče in je obstajala nevarnost, da nas izda. Poiskal ga je in ga opozoril, naj molči. Sodeloval je tudi v naši prvi akciji, v napadu na italijansko kolono pri Podlipoglavu. Nazadnje naj tudi omenim, da me je prav Slavko Židanik poslal v dolino v Škofljico – tam so me pozneje aretirali Italijani – da bi počakal Beblerja, ki naj bi prišel k nam z glavnega poveljstva, kakor je bilo prvotno sporočeno. Tistega dne je prišla v četo nova skupina borcev in Slavc je pravilno sklepal o obisku z glavnega poveljstva, vendar je bil ta naknadno preklican. *Ljubljana, 24. oktobra 1977*

Jože Nosé-Špan Na Slavka Židaneka sem vedno gledal s spoštovanjem. Bila sva skupaj na vseh izletih Ljudske fronte in na vseh demonstracijah. Sploh sem z njim veliko sodeloval. Spominjam se, da me je ob prihodu Živkovića v Ljubljano poslal na Dolenjsko cesto, da bi tam organiziral demonstracije. Te so potem bile na glavnem kolodvoru. Ko sem se odločil za odhod v Španijo, sem Slavku rekel, da bom odšel na pot sam, ker Butinarju ne zaupam, saj se skupine vračajo in s tem nekaj ni v redu. V Molniško četo sem prišel 21. julija 1941. Z menoj sta prišla tudi Ljubo Šercer in Borivoj Lah. Slavka sem že našel v taborišču. V tistih dneh skupnega bivanja mi je potožil, da čuti nezaupanje od strani partije. Ves čas bivanja v četi sem opazal, da ga nekaj teži in da je zelo potr. Na Mokrcu sva se razšla. tedaj nas je šlo pet v Mokronog. Slavka sem ponovno videl med člani štaba 24. decembra 1941 na Libergi. Bil je zveza v pripravah za napad na litijsko gestapovsko postajo. Še istega dne se je napad razvnel v bitko pri Tisju. *Ljubljana, 5. maja 1977*

Stanka Benevol-Milena, rojena Malik Prvič sva se s Slavkom srečala pri vasi Hrastje pri Šmarjah na Vipavskem. Bilo je spomladi 1944. Na dogovorjeni kraj sem prišla potem, ko sem dobila njegovo sporočilo, da bo prišel na Hrastje. Tam je namreč delovala orožarna 9. korpusa, za katero je Slavko opravljal posebne naloge. Tako mi je rekel. Bila sem srečna, saj sem ga – svojega sorodnika partizana – prvič videla. Pogovarjala sva se o bojih, o naši zmagi in drugem. Spominjam se, da mi je rekel takole: »Ti ne veš, kako sem srečen, da je vse naše sorodstvo za našo stvar - za narodnoosvobodilni boj.« Drugič sva se nepričakovano srečala na Mali Lazni julija 1944, na pokrajinski partijski konferenci za Slovensko primorje in Trst. Zastopal je vojsko, jaz pa vipavski okraj. Spet sva se pogovarjala o mojih bratih partizanih, o hrabrem bratrancu Rajku, ki je menda padel prav v tistih dneh kot mitraljezec nekje na Šebreljah na Cerkljanskem, o njegovih sestrah in o drugih sorodnikih, ki so vsak na svoj način prispevali svoj delež za pravično zmago. Ves prosti čas sva izkoristila za pogovore o boju – o naši zmagi in o tem, da ne bo več krivic in ne meja, ki bi nas ločevale, pa o tem, kako lepo bo v svobodni domovini.

Žal je boj zahteval veliko življenj najboljših sinov naše domovine, med njimi so bili tudi Slavko in Rajko pa moja brata in številni sotovariši. V želji, da bi padli borci in njihov prispevek v narodnoosvobodilnem boju za lepše in pravičnejše življenje nas in bodočih rodov ne bili nikdar pozabljeni, končujem ta spomin nanje. *Sempeter pri Gorici, 17. maja 1977*

Ivan Skodlar Slavka Židanika sem poznal iz pivovarne Union, kjer je bil šofer. V pivovarno sem prišel leta 1939, on pa kmalu za menoj, verjetno 1940. Vedel sem, da je član Komunistične partije. Alič, Babnik in jaz smo člani postali pozneje, jaz marca 1942, kandidat pa sem bil od septembra 1941. Vem, da je bil tovarnjak, ki ga je vozil Slavko, mobiliziran marca 1941 in da je takrat iz pivovarne odšel tudi Slavko. Spominjam se tudi, da je bil v tistem času organiziran štrajk za povišanje plač in da je bil uspešen. Bojne skupine se ne spominjam, deloval sem v organizaciji Narodne zaščite. *Ljubljana, 23. aprila 1977*

Gabrijel Gašperšič S Slavkom Židanikom sem sodeloval v času, ko je bil zaposlen v pivovarni Union kot šofer. Nekdo me je obvestil, naj se povežem z Židanikom, bodočim sekretarjem partijske celice. Poleg mene so bili člani celice tudi Pustoslemšek in še dva, katerih imen se ne spominjam. V celici smo razpravljali o

bližnji vojni, o paktu med Sovjetsko zvezo in Nemčijo, o paktu Jugoslavije z Nemčijo, o Društvu prijateljev Sovjetske zveze, zbirali smo za Rdečo pomoč, organizirali uspešen štrajk, širili letake in se udeleževali demonstracij. Potem ko so marca mobilizirali tovornjak, Slavka ni bilo več v tovarni. Takrat sva se srečala na Celovski cesti. Povedal mi je, da je kompromitiran in da ne bo prišel več v službo. Dal mi je nekaj navodil za nadaljnje delo. Med drugim tudi, da je treba ustanoviti odbor Osvobodilne fronte. Moja javka je poslej bila v Cekinovem gradu, zveza pa Marjana Draksler.

V Slavka Židanika sem imel popolno zaupanje. Bil je predan, discipliniran in borben komunist. *Ljubljana, 3. julija 1979*

Stanko Škapin Po fotografiji bi dejal, da je pravi. Poznali smo ga samo kot poročnika Rudija. V našo delavnico in orožarno ga je pripeljal Benedikt iz Kosovelov, mislim, da marca 1944. K nam so ga poslali, da bi kot strokovnjak utrdil politično in strokovno stanje v delavnici. Bil je resen, umirjen. Na čelu je imel brazgotino. Oblečen je bil v lepo, urejeno vojaško uniformo z našitki na rokavu in prav to nam je ob prvem srečanju najbolj padlo v oči. Benedikt, s katerim se je Rudi največ družil in bi o njem vedel povedati veliko, je, žal, umrl.

Takrat sem vodil delavnico za popravilo orožja, izdelovali pa smo tudi peterokrake zvezde iz kovine, prej so jih delali iz blaga. Poročnik Rudi, kot smo ga klicali, je imel politična predavanja in nas – bilo nas je okrog 15 – seznanjal z novicami in organizacijsko vodil naše delo. Kot mojster, izučen mehanik, sem kmalu ugotovil, da je Rudi sposoben strokovnjak, zato smo ga spoštovali in mu zaupali.

Delavnico smo ustanovili v vasi Kopriva v hiši, imenovani pri Gustinčkovih – bila je namreč nenaseljena – konec oktobra 1943, po bitki na Otlici. V boju je bilo uničeno letalo. Takrat sem prišel v južni odred Kosovelove brigade (Ponikve–Kosovele–Kobja–glava). Pokazala se je potreba po popravilnici poškodovanega orožja, zato sva z Benediktom v Gustinčkovi hiši uredila delavnico. Delala sva z mojim orodjem, ki sem ga prinesel od doma. Za preskušanje mitraljezov smo uporabljali bunker pri Lahovih v Koprivi, kajti sovražnik je bil blizu, v Tomaju. Ker so bile potrebe vse večje, sva z Benediktom uradno, s potrdilom, mobilizirala boljšo delavnico pri Lozarju v Dutovljah. Med drobnim orodjem in napravami smo imeli tudi majhno stružnico na nožni pogon. Ta nam je pozneje dobro služila tudi za struženje udarnih igel pri orožju. Med drugim smo izdelali tudi kakšnih 20 protitankovskih min z lesenim ohišjem.

Naša delavnica se je januarja 1944 preselila v zaselek Jakolini, približno 2 km od Šmarja pri Vipavi. V zaselku je bilo 7 hiš, tri naseljene. Delavnico smo uredili pri zasebnem domačinu Lojzetu, po domače pri Klopovem, v obokani kleti. Vse odprtine smo z zunanje strani zadelali in klet utrdili in zasuli z zemljo, tako da je bil izhod samo skozi stropno odprtino. Delali smo pri lučeh, s slabo ventilacijo, saj ni bilo nobenih odprtin za zračenje. Lojze Klopov nas je varoval, zapiral in maskiral vhodni pokrov v klet, kadar nam je grozila nevarnost, da nas odkrijejo. Ob večjih hajkah pa smo se običajno umaknili proti Gabrjem.

Kmalu po prihodu poročnika je dobila naša delavnica naziv Centralna delavnica in orožarna 9. korpusa. Delala je seveda še naprej v ilegali, konspirativno. Dostop do nas so poznali le Benedikt, Zdravko Ukmar-Martanov iz Koprive in Jože Vrtovec iz Potoka. Prek Vrtovca in njegove javke je prihajalo v našo delavnico vse orožje, hrana, material in obvestila. Z njimi je Rudi imel največ stikov. Kadar Rudi ni bil zaposlen v delavnici, se je največ zadrževal v sosednji hiši, pri Čukovih, od koder je bila naša kurirka Jolanda, ki je pozneje umrla. Več bi lahko povedal njen brat, ki še živi.

Rudi je bil pri nas do maja 1944. Ves čas sva se dobro razumela in bila dobra tovariša. Po Rudijevem odhodu sem v delavnici kot vodja ostal do 20. septembra 1944, ko sem bil kot izšolan bivši italijanski vojni pilot poklican v 9. korpus, pri katerem so ustanovili enoto partizanskega letalstva. *Bertoki, 29. junija 1984.*

Janez Hočevar Žal moram ugotoviti, da Slavka Židanika osebno sploh nisem poznal, marveč sem o njem veliko slišal pripovedovati same dobre reči. O njem bi veliko vedel Oven. Slavka je spoštoval kot razgledanega partizanskega aktivista in borca. Žal je tudi on že umrl. Živi pa njegova žena, in to v Ribnici. Morda bi kaj več vedel povedati o njem Jože Zevnik. Pripomnil bi, da je bil Slavko kot partizanski komisar zelo popularen. Oven mi je pripovedoval, da je jeseni 1941 v gostilni pri Ovnu na Robu organiziral sestanke. med enim od teh sestankov je prišla karabinjerska patrulja s Turjaka in Slavko je pobegnil skozi kuhinjsko okno. Karabinjeri so streljali za njim, vendar jim je ušel. *Dobrava pri Strunjanu, 28. junija 1984*

Mirko Zlatnar S Slavkom Židanikom sem delal pri Vzajemnosti v Šiški. Bil sem tajnik tega društva, Tonček Žerjal pa podpredsednik. Predsednik je bil neki socialni demokrat, a se njegovega imena ne spominjam. Slavko je bil med tovariši znan kot zaveden, pošten, odkrit in vesele narave. V Vzajemnosti je kot razgledan delavec veliko pomenil. S Slavkom sva se pozneje srečala šele tik pred njegovim koncem. Bil sem na vrhu Porezna nad Novaki, ko se je nenadoma pojavil pred menoj. Oba vesela snidenja sva se objela in na hitro mi je povedal, da je nekam na poti. Prav tedaj so Nemci že pritiskali na pobočju od jugozahodne strani. Razšla sva se in kmalu nato sem zvedel, da je padel. *Lesce, 26. januarja 1983*

Stane Bobnar Davno pred drugo svetovno vojno sem spoznal Slavka Židanika, morda že leta 1934. Srečevala sva se med raznimi akcijami, na demonstracijah, izletih ljudske fronte (na Ihanu, na Homcu pri Kamniku itd.). Povsod je bil zelo aktiven in vselej med organizatorji. Imel sem vtis, da je eden od partijskih funkcionarjev. Seveda se o tem tedaj nismo pogovarjali, saj je bil čas globoke ilegale. V zvezi s Slavkom so mi ostale v spominu demonstracije proti Živkoviću. Priprave nanje so bile na predvečer Živkovićevega prihoda v Ljubljano v gostilni pri Keršiču v Šiški. Vodil jih je Tone Tomšič. Živkovića smo pričakali na glavnem kolodvoru ob vzklikanju protifašističnih gesel. Slavko je skupaj z nekaterimi tovariši skušal prevrniti avtomobil, v katerem je sedel Živković, a jim to ni uspelo, saj je šofer prehitro pognal naprej. Množica demonstrantov, pomešanih s pristaši Živkovića in Ljotića, se je valila po Miklošičevi cesti in Volfovi ulici do kavarne Zvezda, v kateri je imel Živković shod. Kordon policije in policisti na konjih so zaprli pot demonstrantom, jih pretepali in nekaj tudi aretirali. Med njimi tudi Slavka Židanika. Kolikor mi je znano, je Slavko Židanik deloval tudi v odboru za zbiranje prostovoljcev za pomoč republikancem v Španiji. Z eno izmed skupin sem odpotoval tudi jaz, in to skupaj s Slavkom. V skupini nas je bilo 30 Slovencev, sedem iz Zaloga. V Splitu so nas po znanem izdajstvu odkrili in za kratek čas zaprli.

Slavka sem visoko cenil kot človeka in kot komunista. Bil je prijeten, družaben in tudi dober pevec. Nikogar ni žalil, čeprav je znal vsakomur povedati svoje mnenje. Imel sem vtis, da je tudi precej izobražen. *Ljubljana, 9. februarja 1988*

Ivan Kreft Ko je bil Stane Kumar pred leti na potovanju po Združenih državah Amerike, se je slučajno srečal z Jožetom Butinarjem, nekdanjim organizacijskim sekretarjem pokrajinskega komiteja Komunistične partije Jugoslavije za Slovenijo. Takrat sta govorila tudi o meni. Butinar me je celo pohvalil, da je z menoj – pri partijskem in ljudskofrontnem delu – uspešno sodeloval in da se me zato rad spominja. Pozabil pa je povedati, da sem imel z njim bolj malo neposrednih stikov, saj mi je njegova navodila prenašal Slavko Židanek. To je bilo v letih od 1934 do mojega odhoda

v Španijo v začetku marca 1938. V teh letih je partija delovala za razširjanje partijskega glasila Ljudske pravice, pri kateri je sodeloval tudi Slavko Židanek. Slavko se je angažiral tudi pri kampanji za petomajske volitve leta 1935 in pri stavkovnih akcijah leta 1935 in 1936, ko so te dosegle vrh. Po Francovem uporju je partija začela zbirati prostovoljce za mednarodne brigade. Čeprav morda Slavko Židanek ni imel formalne funkcije v odboru, mi je vendar pomagal. Odbor je pod Butinarjevim vodstvom pošiljal prostovoljce iz Slovenije v Španijo. Pri strogo ilegalnih akcijah kot organizacijski sekretar Slovenske ljudske fronte nisem sodeloval, saj se nisem smel kompromitirati. Jože Butinar je te naloge zaupal Slavku Židanku, brez njega Butinar, tudi če bi hotel, ne bi mogel opraviti vsega dela, ki mu je bilo zaupano kot organizacijskemu sekretarju.

Ljubljana, 15. aprila 1983

Dušan Bravničar Jeseni 1937 sem se vpisal na ljubljansko univerzo. Bil sem že član partije (med člane so me sprejeli na kočevski gimnaziji) in takoj postal član vodstva univerzitetne partijske organizacije, ki jo je vodil Boris Kraigher.

Politično življenje na univerzi je bilo kot takrat nasploh v Ljubljani zelo razgibano. Bile so pogoste demonstracije, ljudsko-frontna zborovanja in izleti, stavke, študentje smo sodelovali in razširjali illegalen in legalen revolucionaren in opozicijski tisk (letaki, napisne akcije), sodelovali v sklopu opozicije pri volitvah, organizirali pomoč španski republiki in pomagali pri organiziranem odhodu prostovoljcev v špansko republikansko armado, zbiral prispevke za Ljudsko pomoč in drugo. Pri vseh teh akcijah smo sodelovali s člani partije in simpatizerji zunaj univerze v Ljubljani, ljubljanski okolici in tudi drugje po Sloveniji. Ob teh in vseh drugih revolucionarnih dejavnostih sem spoznal Slavka Židanka kot enega najaktivnejših in preizkušenih revolucionarjev in članov partije v Ljubljani. Vem, da je leta 1938 poskusil z večjo skupino prostovoljcev oditi na pomoč republikanski Španiji, da je bila skupina v Splitu izdana in da je bil Slavko Židanek aretiran z drugimi vred ter celo obsojen na krajšo zaporno kazen.

Od leta 1939 do 1941 sem bil član okrožnega komiteja Komunistične partije Slovenije za ljubljansko okrožje, sekretar je bil Tone Dolinšek. V tem času sem osebno še bolje spoznal Slavka Židanka, ki je pripadal šišenski celici. Zaradi političnega delovanja je pogosto izgubljal zaposlitev. Večkrat je bil aretiran in zaprt. Aktivno sva sodelovala pri šišenski podružnici Vzajemnost. V njenem okviru sem od 1939 do 1940 vodil dramski odsek. Člani šišenske Vzajemnosti so se sestajali v gostilni Keršič in še neki gostilni na začetku Vodnikove ceste. Zadnje leto pred vojno se je kot šofer zaposlil v pivovarni Union in postal sekretar zelo močne partijske celice, ene najstarejših v Ljubljani. S tovarniškim tovarnjakom vred je bil mobiliziran v staro jugoslovansko vojsko. Ob njenem razpadu je bil Slavko eden najaktivnejših in najuspešnejših zbiralcev odvzetenega orožja, municije in drugega vojaškega materiala. S tovarnjakom ga je razvažal v številna skrivališča v mestu in okolici.

Zaradi tega je bil Slavko Židanek pritegnjen v vojaško komisijo pri centralnem komiteju Komunistične partije Slovenije, ki jo je vodil Aleš Bebler. V komisijo je Bebler pritegnil tudi mene kot kemika in mi zaupal organizacijo in vodstvo pirotehničnega sektorja. Poleg tega sem postal v ljubljanskem mestnem komiteju vojaški referent. Sekretarka je bila sprva Zdenka Kidrič, pozneje pa do svoje aretacije decembra 1941 Vida Tomšič, po njeni aretaciji pa jaz.

Po vojaški liniji je bil moj nadrejeni Tone Dolinšek, po partijski Boris Kraigher, po pirotehnični Aleš Bebler. Spričo mojega položaja v Ljubljani so mi bila prezentna vsa vojaška vprašanja in tudi konkretna dejavnost Slavka Židanka. Večina orožja, ki je šlo poleti in jeseni 1941 iz Ljubljane v prve partizanske enote v okolici mesta, je šla preko Slavka in njegove zveze. Imeli smo ga za glavnega partizanskega orožarja. Organiziral je tudi popravilo orožja v raznih delavnicah.

Že poleti 1941 je Slavko Židanek prvič odšel v partizane in bil prvi politkomisar Molniške čete. Pozneje je opravljal občasne posebne naloge za glavni štab pri

partizanskih enotah na terenu. Takratni partizanski funkcionarji so občasno prihajali s terena v Ljubljano poročat in na posvete. Tako je bil Slavko ob znanih italijanskih racijah in blokadah februarja ali marca 1942 pod tujim imenom odpeljan v Belgijsko vojašnico. Tam ga je izdal italijanski konfident. Zato so ga v zaporu mučili in ga obsodili na 30 let ječe. Kazen je prestajal v Italiji. Kolikor mi je znano, je bil po kapitulaciji Italije s posredovanjem Rdečega križa izpuščen iz zapora na otoku Elba in je po zvezah ponovno odšel k partizanom, in sicer na Primorsko. Padel je v bitki na Oblakovem (Šebreljskem) vrhu 22. julija 1944.

Od njegove aretacije leta 1942 se nisva več srečala, čeprav sem bil po kapitulaciji Italije nekaj časa celo namestnik komandanta primorske operativne cone. Slavka Židanka je kot mnogo drugih padlih partizanov in revolucionarjev doletela žalostna usoda, da se nanje pozablja oziroma se zmanjšuje njihova konkretna vloga v letih pred okupacijo in med njo. Slavko zasluži, da se mu v naši zgodovini narodnoosvobodilnega boja in revolucije prizna vloga, ki jo je predano izpolnjeval in na koncu dal tudi največjo žrtev zanj, svoje življenje. *Ljubljana, 12. marca 1988*

Pepca Maček-Kardelj Spominjam se ga še iz Zadobrove, ko je prišel na moj dom s konkretno nalogo. Menda je bilo to okrog leta 1936. Pozneje sva se srečevala na raznih sestankih in pri delu. Tega je bilo veliko, dosti je o tem že napisano, še več je zabrisal čas, zato ne bi mogla več natančneje opisati posameznih dogodkov. V spominu pa so mi skupni sestanki v zvezi z delovanjem Društva kmečkih fantov in deklet in ljudskofrontni izleti, na primer v Ihan, na Limbarsko goro in drugam, pri pripravih katerih je aktivno sodeloval. Z menoj je delal tudi v skupini, ki je pripravljala aktiviste prostovoljce za odhod v Španijo. Bil je zelo simpatičen, dinamičen in predan naši stvari. Pripadnost partiji je bil tedaj pglavilni kriterij za presojanje človeka. Cenila sem ga kot dobrega in poštenega tovariša. *Tacen, 18. maja 1988*

Slavko Bizjak Pomočnik načelnika 9. korpusa sem bil od 15. junija 1944 do konca vojne. Na oborožitveni odsek sem prispel nekje v sredini junija 1944, in to naravnost z oficirske šole 9. korpusa (minerski tečaj) kot strokovnjak za eksplozivni in diverzantski material, ki so nam ga takrat na območju Čepovana in Lokev pošiljali zavezniki. Takrat Židanika še ni bilo v našem odseku. Pač pa so v njem bili Emil Filipčič kot načelnik odseka, Gracija Necmeskal-Pajo in Teodor Pižent-Jan kot njegova pomočnika, pa Lojze Vitez, kurir, in jaz. Z nami je bil tudi kartografski oddelek, ki ga je vodil inž. Tomaž Štrukelj. Njegov pomočnik je bil neki Aleksander. Poleg tega sta bila v odseku tudi Avguštin Okroglič iz Vojgrada in Ivan Poženel kot komisar oddelka.

Na sedežu sem bil poredkoma, saj sem večinoma hodil po terenu, bodisi da sem sprejemal in klasificiral sprejeti material ali pa smo gradili skrivne bunkerje. V začetku julija sem dobil nalogo, da s pomočjo delavske čete iz tolminskega okraja prenesemo na območje 9. korpusa večjo količino italijanske municije, ki je je bilo na Tolminskem dovolj, na Trnovski planoti pa jo je primanjkovalo. Tako sem najmanj štirikrat prehodil to pot. Pri oborožitvenem odseku 9. korpusa sem ostal le po dva dni, da sem se odpočil, nato pa sem spet moral na pot. Ob eni od takih priložnosti, zdi se mi, da je bilo konec julija, so mi na sedežu predstavili novega komisarja. Po mojem spominu je bil visok in resen človek, nekaj starejši od mene. Ime mu je bilo Slavko – kot meni.

Spominjam se, da mi je nekoč po vrnitvi z delovne naloge Pajo povedal, da je sedaj on načelnik odseka za oborožitev in da so Filipčiča razrešili. Razrešitev so obravnavali skupaj z novim komisarjem. Ugotovljeno je bilo, da Filipčič ne opravlja dobro svoje naloge, ker preveč pije, da pa bo ostal še v našem odseku, ker je partizan od 1941.

Po nekaj dnevih sem ponovno odšel na pot, in ko sem se vrnil, me je družina Kolenčevih na Kalu, tam smo imeli sedež, začudeno sprejela, češ, saj so rekli, da si padel. Zamenjali so me s Slavkom Židanikom. *Tolmin, 28. novembra 1988*

Viktor Stopar Leta 1936 sem spoznal Slavka. Tisti čas je bil v Sloveniji precej buren. Štrajki gradbincev, tekstilcev, rudarjev in drugih so pretresali vso Slovenijo. Čeprav so aretacije v zimi 1935–1936 razredčile naše vrste, so člani, ki so ostali na svobodi, dobro opravljali te težke naloge. Med organizatorji je bil tudi Slavko.

Bil sem med prostovoljci za pomoč republikanski Španiji. Potovali smo v skupini od Ljubljane do Splita, tam pa naj bi se vkrkali na ladjo za Španijo. Na železniški postaji v Splitu nas je pričakal Slavko. Skupino je takoj razdelil, saj je že imel pripravljena stanovanja za nas. Odhod iz Splita naj bi bil naslednjega dne. S Slavkom in še dvema tovarišema smo prespali pri neki vdovi sredi mesta. Slavko nam je povedal, da mu je centralni komite Komunistične partije Slovenije dal nalogo, da nas sprejme v Splitu in vzpostavi stik s splitsko partijo. Pa tudi, da prihajajo prostovoljci iz vse Jugoslavije, največ pa je Dalmatincev. Bil je dober organizator in je dobro opravljal zaupano mu nalogo. Toda naslednjega dne, ko je prišel z javke s splitskimi tovariši, nam je sporočil, da ne bo odhoda. Splitčani niso dobili ladje, ki naj bi nas prepeljala iz Splita na odprto morje, kjer naj bi nas za Bračem sprejela francoska ladja in odpeljala v Španijo. Slavko nas je na sestanku ponovno razdelil po skupinah in nam povedal, kje je nova javka. Ostala sva sama, pohajkovala sva po Splitu in se pred mrakom napotila proti jugu. Ustavila sva se sredi vinogradov – tam je sedaj novi Split, in legla v razor na suho travo. Zeblo naju ni, saj sva bila planinsko oblečena, marec pa je bil v Dalmaciji že topel. Klepetala sva o vsem mogočem, o partiji, revoluciji v Španiji, Ljubljani, štrajkih, dokler nisva zaspala. Ob zori sva vstala, si otresla z obleke travo in odšla na javko v bližini. Splitski tovariši so naju napotili na novo javko v kakih osem do deset kilometrov oddaljeno vas Supetar, San Peter ali nekaj podobnega v smeri Omiša. Na precej ravni cesti, hodila sva sama, sva zagledala pred nama in za nama skupino fantov. Slavka to ni vznemirjalo, jaz pa se nisem počutil dobro. V toplih oblekah, z gojzarji in nahrbtniki smo hodili v toplem sončnem dnevu. Domačini so nas čudno gledali, niso razumeli, kaj delajo planinci ob morju. O mraku smo prišli v vas. Slavko je dobil takoj zvezo in nas je poslal v gozdiček nad vasjo. Tam je šumelo kot v panju. Veliko tovarišev je že bilo zbranih, novi so še prihajali. Zbralo se nas je 160 prostovoljcev. V trdi temi smo šli do obale in se vkrkali na barko. Odpeljali smo se na odprto morje. Ladje, ki bi nas morala sprejeti, pa ni bilo. Akcija partije je bila izdana. V Dubrovniku so obmejni stražarji ustavili francosko ladjo, ki bi nas morala sprejeti in odpeljati v Španijo. Ker ladje ni bilo, smo se izkrkali na Braču. Policaji, žandarji in financarji so nas obkolili in prijeli v majhnem zalivu blizu Milne ob 10. uri. Slavko nas je spodbujal in opozarjal, kako naj se držimo med zaslišanjem. Dobili smo desetdnevni policijski zapor, le Slavko in Ciril Keršič sta dobila trideset dni zapore kot organizatorja ilegalnega prehoda čez državno mejo.

Ko je centralni komite Komunistične partije Slovenije zaradi neuspešnega odhoda v Španijo osumil Jožeta Butinarja, je to Slavka zelo prizadelo, saj je senca nezaupanja padla tudi nanj. Ne da bi vedel zakaj, je bil nekaj časa izoliran od partijskega dela.

O Jožetu Butinarju se je veliko govorilo in pisalo, saj je bil do ustanovnega sestanka Komunistične partije Slovenije na Čebinah njen organizacijski sekretar. Avtentične naj bi bile izjave Toneta Vrečarja, nekdanjega političnega referenta ljubljanske policije. Na podlagi njegovih izjav je Miha Marinko to tudi opisal v svoji knjigi spominov. Z nekaterimi njegovimi trditvami se ne strinjam, saj sem takrat veliko delal po partijski liniji in poznal položaj. Baje je bil po nalogu centralnega komiteja

Komunistične partije Jugoslavije odgovoren za organizacijo prevoza prostovoljcev v Španijo član Komunistične partije Adolf Muk, ki naj bi bil tudi glavni krivec, da je prišlo do izdaje. *Ljubljana, 14. maja 1988*

Ivan Poženel S Slavkom Židanikom sem bil zaprt na otoku Elba v kaznilnici Portolongone, vendar nisva bila v isti celici. Vem, da je bil enkrat kaznovan na štirinajst dni samice v podzemlju. Šlo je za hudo kazen. Celica je bila vsekana v skalo, z golim pogradom, ki je imel v sredini odprtino. Vsakogar, ki so ga pripeljali sem, so slekli do golega, ga prekrili s smrdljivim, umazanim pregrinjalom in privezali na pograd z železnimi vrvmi, za vsako roko posebej, tako da se ni mogel premakniti. S stropa je nenehno kapljala morska voda. Jetnika je hranil pometaç, potrebo pa je opravljal leže, skozi luknjo v pogradu. Biti toliko časa v takšnem položaju, silnem smradu, ves onesnažen in podhranjen, to človeka izčrpa. Po štirinajstih dneh so morali Slavka prinesiti v celico. Tudi režim v celici je bil izjemno strog. Ko sem se ob neki priložnosti pritožil komandantu, mi je osorno odgovoril, da imajo tu carto bianco in da lahko delajo z nami, kar hočejo, rekoč, da že jutri lahko izginemo.

Slavko je odšel iz zapore dan pred menoj. Spominjam se, da se je tistega dne prikazala pri okencu naše celice Darinka Židanik in nam povedala, da smo prosti.

S Slavkom Židanikom sva se ponovno srečala v vasi Potoki pri Šmarjah blizu Ajdovščine, kjer so bile tedaj delavnice za popravilo orožja. Tu je delalo deset delavcev. Javka za prevzemanje in odpošiljanje orožja je bila pri kmetu Jožetu Ipavcu v Potoku. Tu je bila tudi zveza med delavnico in brigadami ter 9. korpusom. Šef odseka za oboroževanje 9. korpusa je bil neki Emil. Po reorganizaciji brigad je Slavko odšel na Lokve kot politični komisar. Poslovala sva se na Slivnem, v sosednji vasi, kjer so uradno prenesli njegovo funkcijo name in kjer smo opravili tako imenovano primopredajo. Potem se nisva videla nikoli več. *Ljubljana, 12. januarja 1983*

Stana Žitnik Pater dr. France Ačko se je tik pred okupacijo seznanil z Alešem Beblerjem in Ladislavom Kiauto, ko sta se zdravila pri prof. dr. Marinčiču v ljubljanski bolnišnici. Tu se je srečeval tudi s Slavkom Židanikom, ki je prihajal k njima na obisk in seveda na politične pogovore. Ko so avgusta 1941 prišli na Mokrc partizani, sta se pater Ačko in Slavko Židanik v planinski koči na Kureščku srečevala že kot stara znanca. Tja je namreč pater Ačko hodil občasno maševat.

Škof Rožman je kot zvest sodelavec okupatorjev čutil dolžnost, da obišče Kurešček in s svojo pridigo vpliva na ljudi, naj se v imenu boga vključijo v boj proti komunistom, proti partizanom. Za to so zvedeli tudi partizani in nameravali zajeti Rožmana kot domačega izdajalca, vendar so načrt opustili. Presodili so, da bi napad lahko povzročil hude posledice za domače civilno prebivalstvo.

Slavko Židanik se je večer pred Rožmanovim prihodom mudil na sestanku v koči na Kureščku. Tedaj so dobili obvestilo, da je Kurešček obkolila italijanska vojska. Pater Ačko je menil, da je preveč nevarno, da bi se Slavko vrnil na Mokrc in odločil: »Ti boš spal tu poleg mene, orožje pa daj pod mojo posteljo in jutri mi boš ministriral.«

Naslednji dan je prišel na Kurešček škof Rožman z visokim italijanskim spremstvom in za Slavka Židanika se je dogodek dobro iztekkel. Ni pa znano, ali je res tudi ministriral. *Ljubljana, 3. marca 1987*

PRIPIS

Zapis Stane Žitnik, nekdanje oskrbnice doma na Kurešču, se mi zdi potreben tudi zato, ker je Stane Semič-Daki v knjigi Najboljši so padli na strani 80 krivično obsodil patra dr. Franceta Ačka, tako da je nosil madež vse do svoje smrti. (*Olga Krajger*)

Dušan Kapun Že pred vojno sem na nekem dijaškem sejmu, kjer so se prodajale šolske knjige, spoznal Slavka. Takrat je v poznem popoldnevu organiziral demonstracije s parolami proti fašizmu in vladi. Demonstracije so se sprevrgle v pretep z nasprotniki. Slavic je bil aretiran in odpeljan na policijo. Njegovega imena sicer nisem vedel, a mi je ostal v spominu zaradi brazgotine nad desnim očesom.

Ponovno sva se srečala septembra 1941 na Mokrcu. Bil je četni komisar. Takoj sem ga prepoznal. Čez nekaj dni sem odšel v Zalo v tako imenovani šolski logor. Kmalu za menoj je prišel tudi Slavko. Komandir čete v Zali je bil Dušan Majcen-Nedeljko. Vseskozi sem imel občutek, da se ne razumeta. Po obisku Šercerja, Dušana Pirjevca-Ahaca in kurirja Kovača so imeli daljši sestanek. Takrat sem bil na straži na Ustju. Po moji vrnitvi Slavca ni bilo več v taborišču.

Novembra sem bil poslan po novo skupino partizanov v Ljubljano, vendar zaradi snega in tudi iz drugih razlogov te naloge nisem mogel opraviti. Januarja 1942, ko sem bil v Ljubljani, sem bil med racijami aretiran v ilegalnem stanovanju na Bohoričevi in odpeljan v belgijsko vojašnico. Soočili so me z izdajalcem Bukovcem, bivšim partizanskim kuharjem v Zali, preoblečenim v italijansko uniformo.

Zaprto sem bil najprej v veliki dvorani, nato izločen in odpeljan v zapore, kjer je bilo v celici deset ljudi. Zapori so bili namenjeni kaznovanim vojakom. Zaprli so me v celico številka tri ali pet, ne spominjam se točno. V celici sem našel partizane Rada Macarola, Sava Žigona, Alojza Videmška, Furlana in druge.

Na hodniku je bil čistilec Vinko Vrhovec, mlad aktivist, doma nekje z Brezovice, sin partizanske družine. On nas je obveščal o vsem in bil, kadar je bilo treba, tudi naš kurir. Prek njega smo zvedeli, da se je dr. Kovaču »zmešalo« in da je bil prepeljan v bolnišnico. Po podatkih, ki sem jih dobil pozneje, mu je uspelo od tam pobegniti.

Ko je našo celico zapustil neki Jože Potokar z Dolenjske – sumili smo, da je bil infiltriran k nam – je k nam prišel Slavic. Opozoril nas je, da se piše Peter Hočever in da naj bomo previdni. Od takrat je bil za nas samo Peter. Sicer pa je le malokdo vedel za njegov pravi priimek in ime. Vsi so mislili, da je Slavic partizansko ime. Po uspešnem begu dr. Kovača je tudi Slavic pripravil načrt, da bi ga premestili v bolnišnico. Zlomil naj bi si nogo. Samemu se mu to seveda ne bi posrečilo, zato smo mu poskusili pomagati. Toda zaman, imel je premočne kosti.

Čez kakšna dva meseca so nas ločeno odpeljali na sodišče in nas zaprli tudi v ločene celice med druge jetnike. Zaradi pomanjkanja prostora smo spali v postelji po dvoje.

Dne 13. junija 1942 je bil proces proti desetim partizanom. Devet nas je bilo obsojenih na različne kazni, desetemu pa so v odsotnosti izrekli smrtno obsodbo z ustrelitvijo. Obsojeni smo bili: Peter Hočever na 30 let, Alojz Trtnik na 25, Savo Žigon, Alojz Videmšek, Janko Smole, Rado Macarol, Svetozar Tavčar, Stane Kordiš in Dušan Kapun pa na 7 let. Pripominjam, da je bilo sodišče podplačano. Podkupnino je plačala Osvobodilna fronta v znesku 40.000 lir in odvetnik dr. Smole (oče obtoženega Janka) prav tako 40.000 lir. Vsi smo imeli za zagovornike simpatizerje Osvobodilne fronte.

Po procesu so nas razdelili po večjih jetniških sobah, v katerih je bilo tudi po sto jetnikov.

Že v sobah so se začeli razvijati kolektivi, na primer pri prostovoljni delitvi hrane, z učenjem partizanskih in internacionalnih pesmi, zbiranjem poročil iz narodnoosvobodilnega boja in z nemške fronte itd. Z eno besedo, bila je vsesplošna aktivnost.

Dne 15. julija so nas iz dveh ali treh sob zbrali skupaj z vsem, kar smo imeli. Okrog polnoči 16. julija so v sobo prišli upravnik zaporov Čamernik ter zapornika Košak in Daneu. Dali so nam naš denar in še nekaj denarja, cigaret in konzerv, kar je zbrala Osvobodilna fronta. Zakaj ni prišel noben Italijan, mi ni jasno. Zelo verjetno je šlo za podkupnino, saj so bili zanj zelo dovzetni. Zgodaj zjutraj so nas po parih zvezali z liscami in po nekajurnem čakanju pod stražo peš peljali po Miklošičevi na kolodvor.

Takoj ko smo stopili iz zgradbe, se je razlegla Internacionala. Prvi je začel peti

Slavc in vsi smo mu pritegnili. Peli smo borbene pesmi vse do kolodvora. Kljub puškinim kopitom karabinjerjev. Spremljala nas je velika množica Ljubljancanov.

V transportu nas je bilo okrog 160. Bilo je precej mladoletnikov iz Bežigrada. Te so kasneje ločili od nas in jih odpeljali drugam. Proti večeru smo se pripeljali v Castelfranco. Tam so nas preoblekli, oštevilčili, nam vzeli prstne odtise in nas slikali. Namestili so nas v celice z 12 posteljami. Bil sem v sobi skupaj s Smoletom, Macarolom in drugimi. Slavko je bil v drugi celici, tam, kjer so bili Marinko, Stepišnik in drugi.

Po kakšnih dveh mesecih smo nekateri bili premeščeni v druge zapore. Iz naše celice smo skoraj vsi odšli v kazenski dom v Firence. Po desetdnevni obvezni samici smo bili premeščeni v odprte celice in čez dan v skupne sobe. Bil sem v sobi B. V njej nas je bilo okrog 100 in prav toliko jih je bilo tudi v sobi A. Organizirali smo kolektive, razdeljevali pakete po vrstnem redu. Lastnik paketa je imel pravico samo do osebne pošte oziroma do skritega obvestila. Ta »ekonomat« sem vodil skupaj s še dvema tovarišema. Smole je imel dnevno politične ure o dialektiki na podlagi Antidühringa. Razumeli smo se dobro in kolektiv je imel kljub hudemu pomanjkanju visoko moralo.

Proti koncu 1942 ali na začetku 1943 smo bili zaradi organiziranega štrajka zaradi slabe prehrane, nekateri kot kolovodje, kazensko premeščeni iz Firenc v druge zapore. Mene so premestili v Portolongone na otok Elbo. Zapor so šteli za enega najhujših brez nadaljnje možnosti za premestitev. Po obvezni samici sem prišel v celico, in to ravno k Slavcu.

Pazniki so nam dali plesti nogavice za italijanske vojake, vendar smo delo sabotirali tako, da smo pletli nogavice brez pet, eno daljšo od druge ali pa rezali volno v spletenih nogavicah. Skratka, niso bile uporabne. Toda pazniki iz malomarnosti tega sploh niso opazili. Ko pa je stvar prišla na dan, smo se izgovarjali, češ da drugače ne znamo plesti in da je to žensko delo. Po tem nam niso več dali dela.

Iz Ljubljane smo dobili po pošti italijansko slovnico in se začeli učiti italijanskega jezika. Slavc pa je imel vsak dan politične ure. Izmenjavali smo si novice o stanju na ruski fronti in partizanskem delovanju v Jugoslaviji.

V ambulantni zapora je bil Oskar Kovačič. Imel je tuberkulozo. Na pobudo Slavca smo vzpostavili stik z njim. Njegova celica je bila tik zobne ambulante, ki je ordinirala enkrat na teden. Po skupnem dogovoru smo se prijaviли za popravilo zob. Tako smo si izmenjavali informacije in direktive. Oskar je proti koncu zelo oslabil in zato je bil naš stik z njim prekinjen.

Ob koncu fašizma je prišlo do incidenta med zagrizenim fašističnim paznikom Macolo in Slavcem ter menoj. Med sprehodom sva s Slavcem ostala v celici. Ko naju je Macola našel in vprašal, zakaj nisva šla na sprehod, mu je Slavc odvrnil, da zato, ker se nama ne ljubi. Bilo mu je sumljivo, zato je odprl celico in z železno palico poropotal po železnih okenskih križih. To so vsi pazniki počeli vsako noč dvakrat. Slavc se je pri odprtih vratih zapletel z Macolo v prepir. Rekel mu je, da je s fašizmom konec, in začela sta se prepirati. Razburjeni Slavc mu je strgal z ovratnika fašistične sekirice. Jaz sem stal na drugi strani vrat, naslonjen na železne podboje, z levo nogo do polovice na hodniku. Pri tem, ko je Slavc trgal pazniku z ovratnika fašistične znake, se je ta ritensko umikal in padel čez mojo nogo. Šop ključev je odletel po hodniku. Zažvižgal je alarm in odpeljali so naju v klet. Slavc je bil kaznovan na petnajst dni prisilne postelje, jaz pa na deset dni, ob vodi in kruhu vsak drugi dan. Kazen naju je zelo izčrpala.

Decembra 1943 sem prek Rdečega križa odšel z drugimi tovariši čez Piombino v Firence in pozneje v Trst. V Trstu smo takoj dobili stik z aktivisti. Hranili smo se v neki slovenski gostilni in v njej sem srečal Slavca. Videval sem ga vsak dan. Po petih dneh sem z Ocepkom odšel v Istrski odred.

Pozneje Slavca nisem več videl. Bil je vseskozi aktiven in revolucionaren. Pravi lik poštenega komunista. Ljubljana, 14. aprila 1984

Jože Švigelj Bilo je marca, potem ko so Italijani obdali Ljubljano z žično ograjo in začeli kontrolirati vse vstope v mesto in izstope iz njega. Začele so se velike racije. Po ulicah, blokkih, hišah so pobirali ljudi in jih vozili v vojašnice, pregledovali oziroma so jih na podlagi nekaterih prijav razdeljevali po skupinah. Nekatere so spustili domov, druge so poslali v internacijo ali na sodišče. Tako so v raciji 12. marca prijeli tudi mene in me odpeljali v belgijsko kasarno. Ko so me spravili s tovarnjaka, so me odpeljali k vodju zaporov. Rekel je: »E pericoloso.« Ker sem razumel italijansko, sem vedel, kaj to pomeni. Zaprli so me v celico številka 1, nasproti katere je bila italijanska straža s puškomitraljezom, obrnjenim naravnost v celico. Celica je bila zelo majhna, morda je merila $1,5 \times 3$ metre. Bila je temnica brez oken, le en zidak je manjkal v zidu. V celici je gorela luč ponoči in podnevi.

Ko sem prišel v celico, sem v njej našel dva tovariša, vklenjena z rokami v verigo, in še tri ali štiri, ki niso bili vklenjeni. Skupaj nas je bilo okrog sedem. Razen nas treh so se tisti, ki niso bili vklenjeni, stalno menjavali. Spati ni bilo mogoče. Štirje so ležali na pogradih, drugi pa, če so hoteli počivati, so morali ležati na golih tleh z nogami pod pogradi. Nobene odeje nismo imeli, samo tisto, kar smo imeli na sebi. Tudi vezalke s čevljev so nam vzeli. Pred vrati so me vklenili in me kot tretjega vklenjenega porinili v celico.

Takrat se seveda nismo predstavljali, a po krajšem času smo se vendarle seznanili med seboj. Eden je bil Slavko Židanik, drugi Ludvik Kovač. Imen drugih, ki so prihajali in odhajali v času, ko smo bili mi v celici, se ne spomnim. Bili so mladi gimnazijci, študenti, kmetje, ostali so teden ali samo dva, tri dni in potem odšli, verjetno v internacijo.

Ko sem vstopil v celico, me je najprej prešinila misel, kako se v njej sploh živi, kako lahko preživi sedem ljudi v tako majhnem prostoru in slabem zraku. Hrano smo dobivali enkrat na dan, okrog poldne. Dobro se spominjam, da sem, ko so prvič prinesli hrano, rekel: »Jaz ne bom jedel, ne morem.« V odgovor sem slišal: »No, prav, bomo pa mi pojedli. Se boš že navadil, časa je dovolj.« Deljenje hrane je bilo poniževalno. Krožnike so prinesli na konec hodnika, ob katerem je bilo petnajst do dvajset celic. Hrana je bila italijanska čorba z makaroni ali nečim podobnim, zabeljena z lojem, poleg smo dobili majhen košček kruha. To je bilo vse za ves dan. Krožnikov niso imeli dovolj. Ko so prvi jetniki pojedli, so nam hrano prinesli v istih neumitih krožnikih. Na njih se je še držal loj in ostanek jedi tistih, ki so jedli pred nami. Med njimi so bili tudi bolni, jetični itd. Šele potem, ko sem občutil lakoto, sem se tudi jaz vključil v jetniško življenje. Mi trije, ki smo bili vklenjeni, smo pač jedli po svoje, kakor je pač šlo.

Tako sem se vedno bolj zbliževal z drugima vklenjenima, saj smo bili v veliko slabšem položaju. Videl sem, da se Slavko in Kovač bolje poznata in da se dosti pogovarjata, čeprav je bilo tudi to zaradi majhnega prostora zelo težko. Očitno sta bila znanca. Morda sta me v začetku gledala kot novega sotrpina, vendar z nekakšnim nezaupanjem. Treba je vedeti, da so bile v isti stavbi na vrhu sobe, v katerih so spali denuncianti. Ti so hodili skozi linice na vratih celice gledat, kdo je med zaporniki. To je bilo usodno zlasti za Slavka, saj so ga poznali z Molnika in Mokrcu, kjer je bil komisar. Denunciant Rozman je torej rekel: »To je bil moj komisar na Mokrcu.« S tem je bilo njegove skrivnosti, zaprt je bil namreč pod drugim imenom, konec. Še zlasti sem se jima najbrž zdel sumljiv, ker sem bil jugoslovanski oficir. V stari jugoslovanski vojski sem bil planinski podporočnik. In kako sem prišel v celico? Sprva se jima je morda zdelo, da so me podtaknili Italijani, da bi poizvedoval zanje. Toda sčasoma sta uvidela, da sem prav tak revež kot onadva, tako da smo potem mi trije bili najbolj složni. Prav nam je bilo najhuje in najbolj smo trpeli. In to nas je zbližalo.

Rad bi povedal še nekaj zanimivosti iz življenja v celici.

Na stranišče smo šli lahko le enkrat na dan. Zjutraj so nam odprli vrata, in ko so zavpili: »Na stranišče!« smo stekli vsi. Stražarji so stali pred vrati in vpili: »Fate presto!« (Opravite brž!) Seveda smo s potrebo še nekako opravili, spustili smo hlače,

pa je šlo, a ko smo prišli nazaj, se nismo mogli sami obleči. Pomagati so nam morali drugi, ki niso bili vklenjeni. Oblečali so nas kot majhne otroke. Razen odhoda na stranišče iz celice nismo šli.

Tisti čas so začeli pobirati talce. Vsak večer ob šestih so prišli na hodnik in klicali ljudi po spisku. Naslednje jutro je pripeljal kamion in jih odpeljal v Gramozno jamo na streljanje. Spiski talcev so bili sestavljeni po čudnem naključju, ni se vedelo, ali te bodo pobrali ali ne. Če vzamemo, da so za Slavka zanesljivo vedeli, da je bil komisar na Mokrcu, bi bil lahko prvi med talci. Vendar so, kot kaže, na sodišče raje odpeljali tiste, ki bi jim lahko kaj dokazali, kakor pa uboge kmete z Dolenjske in Notranjske ali pa druge, za katere niso imeli nobenih dokazov in na sodišču pravzaprav tudi ne bi imeli kaj delati. Tako smo bili vsak večer in vse dneve v strahotni napetosti, koga bodo zvečer poklicali in ga zjutraj ne bo več. Spraševali smo se, kaj nam je storiti. Slavka so, kot sem rekel, prepoznali denuncianti, o Ludviku Kovaču pa so vsi klerikalni študentje vedeli, da je bil eden od naprednih voditeljev na univerzi in komunist, tako da se ni mogel skrivati.

Naše edino upanje je bilo priti iz zapora. O tem smo se dosti pogovarjali. Zamisli je bilo veliko. Če bi ne bili zvezani z verigami, bi lahko zjutraj napadli stražo, ko nam je odpirala vrata. Iz zgradbe bi morda še prišli, toda vojašnica je bila ograjena z visokim zidom in beg bi bil povsem brezsmiseln. Druga možnost je bila bolnišnica. Toda iz zapora so premeščali v bolnišnico le hudo bolne. In kako tako zboleti? Slavko je začel jesti vse, kar je našel železnega ali cementnega v naši celici ali na stranišču. Bržkone je v tistem času pojedel pol kilograma železa. Hlebček kruha, ki smo ga dobili vsak dan, je zmočil s slino in zavil vanj žebelj ali kaj podobnega ter ga pojedel. Zanj smo pulili žeblje iz desk v podu, celo na stranišču smo jih pulili. Mislili smo, da bo dobil takšne želodčne težave, da ga bodo morali odpeljati v bolnišnico. Vendar reakcije niso bile tako hude, vsaj v začetku ne. Šele ko je nekoč pojedel aluminijasto žlico v dveh delih, so nastale težave. Aluminij se je začel v želodcu razkrajati in posledica je bila ostuden smrad. Vendar ga še vedno niso poslali v bolnišnico. Nekaj časa je zavračal hrano, vendar Italijani niso vedeli za to, tako da je zelo oslabil. Vse zaman. A ko so ga nekoč po zaslišanju pripeljali nazaj in sem ga vprašal, kako je bilo, mi je odvrnil: »To je dobro, da sem tako slab, samo enkrat me je mahnil, pa sem takoj skupaj padel.«

Povedal je še, da je bil pri zaslišanju navzoč tudi neki civilist. Vprašal ga je, ali ga pozna, pa mu je odvrnil, da se ga ne spominja. Ta pa mu je nato dejal: »Kaj me ne poznaš? Ti si bil komisar, jaz pa kuhar in si me enkrat nadrl, ker sem zanič skuhal.«

Ker so bili vsi ti poskusi zaman, smo sklenili, da si moramo izmisliti kaj drugega. Tako smo prišli do zamisli, da bi Ludvik Kovač znorel in bi Slavka z okovanim gozdarjem brcnil v glavo. Tako bi Slavko prišel v bolnišnico, Kovač pa v umobolnico. Začeli smo se pripravljati na izpeljavo načrta. Znal sem malo italijansko in Italijanom sem večkrat namignil, da Kovač včasih fantazira o ženi ali dekletu. S tem sem jih hotel pripraviti, da bi verjeli v njegovo bolezen. Ko smo dokončno določili dan akcije, je Slavko sedel na pograd, Kovač pa je hodil gor in dol tista dva koraka, kolikor je bilo v celici pač prostora, in nazadnje vzkliknil: »Ne morem, ne morem ga udariti, nimam človeške moči, da bi to naredil.« Potem smo zadevo odložili. Čez čas sem rekel: »Poslušajta, fanta, če mislita, potem je treba to narediti.« Zaradi čakanja smo bili vsi napeti, saj nismo vedeli, ali nam bo uspelo ali ne. Nekega dne je Kovač dejal, da bo poizkusil. Slavko se je usedel, Kovač je kratek čas hodil sem in tja po celici, nato pa znenada zatulil in brcnil Slavka v glavo. Slavko je padel na tla in obležal. Skočil sem, da bi pomiril Kovača, ki se je metal po tleh. Prostor pa je bil tako majhen, da smo bili v hipu vsi na kupu. Italijanski stražarji so pogledali skozi linico, vstopili in me začeli brcati, saj so mislili, da se tepeva midva s Kovačem. Nato so spet hitro zaprli vrata in nas opazovali skozi lino. Skušal sem jim dopovedati, da je Kovač znorel in da Slavko leži na tleh. Šele potem so Slavka z vlekli na hodnik, Kovača pa odpeljali v drugo celico. Italijani so tekali gor in dol po hodniku. Čez dve, tri ure so se vrata odprla in Slavko je prikorakal nazaj. Rekel je: »Ko bi me vsaj tako udaril, da bi padel

v nezavest. Na hodniku sem ležal na mrzlih tleh. Bilo je strašno mrzlo. Zgečkali so me v nos, da bi videli, ali bom pokazal kakšne znake življenja. Zdržal sem eno uro in pol, ko pa sem uvidel, da nima nobenega smisla, sem se nehal pretvarjati.«

Za Ludvika Kovača so izpraznili neko celico in poslej je bil zaprt sam. Vklenili so mu tudi noge. Pozneje sem zvedel, da so ga opazovali ves teden. Včasih so ga peljali mimo naše celice, da bi videli, kako bo reagiral. Bil je popolnoma miren, le če je videl italijanskega vojaka ali oficirja, je dobil napad. Šesti dan, ko so ga peljali mimo, je bil videti resnično strašno zapuščen. Komaj je hodil. Po enem tednu so ga končno odpeljali v umobolnico. Med študentskimi racijami leta 1942 so ga klerikalni študentje spet zahtevali, vendar mu je nekako uspelo prebroditi vse težave in kasneje priti v partizane.

Slavko je po tem dogodku ostal pri nas, a so bili Italijani odslej z njim malo mehkejši, kot bi ga hoteli ohraniti za sodišče. Tak vtis sem imel jaz. Z nami je ostal še kakih deset dni. Še sedaj se čudim, kako je preživel z vsem tistim železjem v želodcu. Pozneje o njem nisem več dosti slišal. Menda je bil obsojen na 30 let. Pravili so, da je bil zaprt v Italiji, da je po kapitulaciji ponovno odšel k partizanom na Primorsko in da je tam nekje padel.

V vsem času, ko sem bil v celici št. 1, so me samo enkrat peljali na zaslišanje. Zasliševal me je poročnik italijanske vojske. Vedel je le, da sva z bratom Milanom leta 1941 hodila ilegalno na Gorenjsko. razen tega mi niso mogli dokazati kaj posebnega. Na Gorenjsko smo hodili s Francem Primožičem-Markom na direktivo Aleša Beblerja, da bi poročali o položaju na terenu. Po Slavkovem odhodu so me premestili v celico z zamreženimi okni. Po dolgem času sem spet uzrl nebo. Pomlad je že prihajala v deželo. Po štirinajstih dneh so me preselili v zbirno sobo, od koder sem odšel v internacijo v Gonars. Po kapitulaciji sem odšel k partizanom in tam dočakal konec vojne. *Ljubljana, 8. maja 1983*

dr. Ludvik Kovač Slavka sem spoznal veliko let pred vojno. Ne vem več točno kje in kako, vendar vem, da v akcijah, bodisi na ljubljanskih ulicah bodisi kje na kakšnih sindikalnih zborovanjih. Tako da sva, ko sva se znašla v zaporu, bila pravzaprav dobra znanca in sva drug o drugem vedela, kdo sva politično.

Ko sem prišel v zapor, je v celici, bila je brez oken in v njej je noč in dan gorela luč, že bilo nekaj ljudi, zdi se mi, da so bili trije ali štirje. Enega od njih sem takoj spoznal. To je bil Slave Židanek, druga dva sem spoznal pozneje. Bila sta oče in sin Vrhovec z Vrhovcev. Čez nekaj časa je med nas prišel še en zapornik, bivši jugoslovanski oficir Švigelj. Povedal nam je, da so Italijani po Ljubljani obesili razglase, v katerih napovedujejo streljanje talcev. Takoj nam je bilo jasno, da smo namenjeni za žrtve. S Slavcem sva tuhtala, kako bi prišla iz zapora. Iskala sva vse mogoče načine. Med drugim sva se dogovarjala, da bi Slavcu zlomil nogo. V celici je bil žezezen podstavek za brisanje čevljev. Nanj naj bi Slavc nastavlil nogo, jaz pa naj bi skočil nanjo in mu jo zlomil. Ker tega nisem zmogel narediti, sva načrtovala naprej. V glavnem sva svoje načrte skrivala pred drugimi, saj nisva točno vedela, kdo so. Slave je medtem na neverjetne načine poskušal zboleti: požiral je večje in manjše kose železa, med drugim je pogoltnil aluminijasto italijansko žlico, precej velik železen kavelj, ki ga je izvlekel iz zida v stranišču, mislim, da je v tistem času pogoltnil več kot pol kilograma železa. Kljub vsemu je bilo njegovo zdravje tako, da Italijani niso opazili, da je bolan, oziroma jim ni mogel dopovedati, da je potreben zdravljenja v bolnišnici. Načrtovala sva naprej. Jaz naj bi simuliral blaznost in med napadom naj bi Slavca s težkim gojzarjem brcnil v glavo prav tam, kjer je imel brazgotino od predvojne poškodbe. Tako bi bil dovolj hudo poškodovan, da bi ga vendarle premestili v bolnišnico. Najino načrtovanje je trajalo morda deset, štirinajst dni in medtem so Italijani Slavca dvakrat peljali na zaslišanje in ga obakrat prinesli nazaj na nosilih. Tako so ga bili, da ni bil sposoben

priti nazaj sam. Povedal nam je, da ga je kar sedem njegovih bivših partizanov pretepalo in sililo, da prizna, kdo je. On je vztrajno zanimal svojo identiteto.

Končno sva se s Slavcem nekega dne odločila, da izpeljeva najin načrt. Po opoldanskem odhodu na stranišče smo se vrnili v celico. Slavec se je postavil v dogovorjeno pozo, medtem ko sem se jaz nervozno sprehajal po celici in razmišljal, kako naj zadevo izpeljem. V nekem trenutku sem zagrabil gozdar in začel med grozljivim kričanjem tepsti Slavca po glavi. Drugi jetniki so skočili name in me podrli na tla in videl sem samo še, kako je Slavec omahnil. Potem so me Italijani izvlekli iz celice in me privezali na desko. Kmalu je prišel italijanski bolničar ali zdravnik in mi dal injekcijo. Nato so me odnesli v drugo celico. Od takrat naprej sem ves čas, tudi v bolnišnici, simuliral neko obliko shizofrenije. Bil sem namreč študent medicine in sem imel stike s pokojnim dr. Magajno. Ob neki priložnosti sem ga povprašal, kaj bi bilo umestno simulirati, če si hočem kot psihiatrični pacient rešiti življenje. Tedaj mi je opisal potek bolezni. Zapomnil sem si in ga uporabil kot mojo obliko simulacije.

Medtem ko sem bil v celici samici, vsega skupaj sem bil, če se ne motim, devet dni, nisem nič jedel ne pil. Potrebe sem opravljal v hlače. Bil sem pač le gmota mesa. Dvakrat so me odnesli v ambulanto in italijanski zdravnik Chieso mi je injiciral kardiazolski šok. Vsakokrat sem padel v nezavest in se prebujal v čudnih situacijah šele v celici. Na to je najbrž mislil Švigelj, ko je zapisal, da so me nosili mimo njihove celice. Nekaj dni po tem, ko sva s Slavcem zaigrala napad, so ga pripeljali k meni v celico in Slavec je rekel: »Ludvik, jaz grem. Ti pa glej, da boš srečen in da se rešiš.« Mislim, da ga peljejo na streljanje. In tudi jaz sem tako mislil. Nekega večera so v celico privedli Darinko Kovačič. Pripeljal jo je Rozman in ji, kazoč s prstom name, rekel: »To čaka tudi tebe.« Darinka Kovačič je Rozmana zmerjala z izdajalcem, barabo itn. Ta pa je, da bi dokazal svojo moč, hodil po meni kot po preprogi. Po devetih dneh so me odnesli v bolniški avto in me odpeljali na Poljanski nasip.

Ker sem kot študent hodil nekaj časa na Poljanski nasip na hrano (tam je bila pred vojno izpostava psihiatrije), sem dobro poznal upravnika bolnišnice dr. Gerloviča in primarija dr. Kamina. Vedel sem, da sta na naši strani, zato sem jima čez nekaj dni, ko so Italijani odšli spred vrat moje sobe, zaupal, da nisem bolan, ampak da simuliram, ker si hočem na ta način rešiti življenje. Dr. Gerlovič mi je povedal, da so pregovorili Italijane, da me ne bodo več stražili in da so prevzeli odgovornost zame, zato me je v imenu kolektiva bolnišnice prosil, da ne bi ušel. Tako sem ostal v bolnišnici od aprila do decembra 1942. Med splošno racijo decembra 1942 so me odpeljali nazaj v Belgijsko kasarno. Zaprli pa so tudi dr. Kamina. Obtožili so ga, da nas kot zdravnik v bolnišnici ščiti in da sem jaz zdrav. Strežniško in bolničarsko delo v bolnišnici so takrat v glavnem opravljale redovnice, zato sem moral ves čas bivanja v bolnišnici simulirati bolezen. Da bi dokazali, da sem res bolnik, in ker so se belogardisti neprestano zanimali, kako je z mojim zdravjem, so mi v bolnišnici še dvakrat injicirali kardiazolski šok, trdeč, da je neškodljiv.

Decembra, bil sem v zaporu, sem spet zapadel v težji katatonski stupor. Po nekaj dneh takega stanja so Italijani sklicali zdravniški konzilij. Pregledali so me kar v zaporu. Žgali so mi roke, me bžadali z iglami itn., vse z namenom, da bi me razkrinkali kot zdravega. Čudil sem se, da sem preiskave tako dobro zdržal, da sem že sam podvomil, ali sem sploh normalen. Tudi primarij dr. Kamin mi je rekel, da še ni srečal tako dobro izražene katatomije, kakršno znam simulirati, in me je prosil, da bi mu, če bova ostala živa, po vojni pred študenti demonstriral to bolezen. Na žalost so ga Nemci ustrelili.

Kmalu po pregledu so me vrnili na Poljanski nasip in poleti 1943 sem od tam ušel. Primarija dr. Kamina sem obvestil, da bova z mojim znancom dr. Tivadarjem, ki so ga medtem pripeljali iz Gonarsa, da bi ga ustrelili kot talca, a se je prav tako kot jaz reševal s simulacijo blaznosti, pobegnila.

V celico številka 1 so me ponovno zaprli leta 1949 zaradi informbiroja, vendar še danes ne vem, zakaj sem v resnici sedel. *Ljubljana, 14. aprila 1982*

Slavko Židanik Tri dni potem, ko sem se po ozdravljenju meseca marca 1942 prijavil za ponoven vstop v partizanske vrste, sem bil 6. 2. 1942 na raciji prijet in spoznan po konfidentih.

Po obupnih poskusih dokopati se v bolnico (kar se mi ni posrečilo) in od tam na svobodo sem prišel po štirih tednih zapore v garniziji na vrsto za zaslišanje. Vsi takratni fašistični konfidenti, poznavajoč me z Molnika, Mokrca in drugih taborišč, so vedeli povedati vsak kaj, da sem bil tako prisiljen, ko sem uvidel, da ne bo trpel niti ugled Partije, niti našega revolucionarnega gibanja OF, da na tretjem zaslišanju delno priznam sodelovanje, ker v drugem slučaju bi me radi preveč trdovratnega pričevanja izdajalcev uničili že na zaslišanju (dvakrat so me nesli proč) ali pa pometli z ostalimi talci, ki so jih ravno tiste dni začeli streljati v gramozni jami. Na sodišču sem pozneje preklical, a vseeno pobral za sodelovanje v partizanstvu 30 let.

Dne 8. 7. 1942 so nas odpeljali v Castelfranco v Italiji. Bila je to grupa iz Velikih Lašč in bežigrajska grupa. Od Bežigrajcev so bili vsi maloletniki in razen dveh vsi skrajno mihailovičevsko nastrojeni. Bili smo razdeljeni po sobah, skupine po 12, 10 in 8 oseb v vsaki sobi. Bil sem najprej skupaj v sobi z Bežigrajci, kjer sem dal najprej iniciativo za kolektiv, ki je radi njihovega prejšnjega medsebojnega poznanja zelo lepo uspel. Nato sem obolel, a po štirinajstdnevni vrnitvi iz bolnice kolektiva ni bilo več. Prišel sem znova ter obenem razvil tudi cikel predavanj o družbenem razvoju, katerega je nadaljeval tov. Smole, potem ko sem se jaz, radi istega cilja spodbuditi jih h kolektivnemu življenju, preselil v sobo tovarišev iz Velikih Lašč. Tu je bil uspeh malo slabši, ker so bili ljudje bolj pomešani po nazorih in žepnih razmerah ter tudi po letih. Vendar sem pridobil kmalu par tovarišev, ki so mi pomagali, da smo spravili skupaj kolektiv in tudi organizirali dnevni red.

Kmalu sem zopet obolel, bil poslan v posebni oddelek, od koder sem sredi oktobra po ozdravljenju s še štirimi tovariši odšel v kaznilnico na otok Elbo. Tu pa je bil položaj mnogo bolj težak kot v Castelfrancu. Vsa uprava kaznilnice s pazniki vred strogo fašistična. Jetniki pa karakterno mnogo slabši kot tam. Uprava je kot taka v prvi vrsti hotela prisiliti nas na fašistični pozdrav, kar je skoro 100 % uspela. Tedaj še je bilo zavednih ljudi od naše strani zelo malo tam, poleg tega pa je tista peščica mladih in pravilno orientiranih delala napake, tako da, ko je prišla tja naša skupina petih tovarišev, je bil v skupnih sobah tak razpon, da je prišlo že do fizičnih obračunavanj. Ker dotični, ki je bila njihova dolžnost to preprečiti, že od vsega početka niso napram onim drugim popolnoma pravilno nastopili, so bile vse poznejše težnje po enotnosti razbite, nastali sta tako dve grupi oziroma celo tri, katerih prva je voz rinila naprej, namesto da bi prišla pri ojesu, druga se je zanj le držala, a tretja ga je vlekla nazaj in ga skušala celo prevrniti. Precejšen del tretje grupe so bile takozvane povojne hijene, ki so bili obsojeni od italijanskih fašističnih sodišč, ker so pobirali od jugoslovanske vojske odvrženo orožje ter ga za drag denar prodajali partizanom oz. kdor je bolje plačal. Vmes so bili tudi dalmatinski kulaki in žandarji.

V dnevni sobi, kamor so namestili mene, je bilo še 34 oseb, od katerih 5 Slovencev. Ker se je bližal 7. november, sem predlagal, da ta pomembni dan prilikam primerno proslavimo. Večina je bila za to, manjšina je godrnjala, vendar smo kljub temu proslavo vršili s kratkim nagovorom, v katerem sem razložil pomen boljševiske revolucije, z organizacijo kolektiva, ki je razdelil takoj med člane nekaj priboljškov, in s petjem pesmi. Kolektiv so sicer imeli že poprej, ki pa je bil bolj individualnega značaja. S tem dnem smo ga le popravili. Sodelujočih v kolektivu je bilo kakih 25 tovarišev, od teh trije brez vsakih pošiljk, torej preko 2/3 v sobi. Obenem smo sklenili isti dan, da pričnemo s političnimi urami in sicer tako, da smo se razdelili v tri grupe, ena Slovenci ter dve Hrvati, ki sem jim govoril v njihovem jeziku. Vsaka grupa je imela uro približno na vsak 4. dan, in sicer eno predavalno, eno debatno o isti temi, v kateri je moral eden tovarišev ponoviti prejšnje predavanje, katero so imeli čas dva dni prediskutirati med seboj. To je šlo zelo dobro kakih 5–6 tednov, dokler se niso začeli spori, ko je kolektiv

radi pomanjkanja denarja pričel šepati. Medtem pa so nas radi izdajstva nekoga razmetali po raznih celicah, po štirje v celici, kjer se je ta naš način življenja obdržal le v 4 celicah. Z dotokom novih tovarišev, med njimi umrli tovariš Oskar Kovačič, se je kolektivno življenje zopet poživilo in je v veliki sobi on nadaljeval s političnim delom, dokler ni obolel.

S polomom fašistične Italije pa je stvar postala mnogo težavnejša, ker smo bili čisto odtrgani od domovine, tako glede denarnih kakor tudi paketnih in pisemskih pošilk. Tudi že itak pičlo hrano so nam racionirali na najmanjši minimum. Poleg tega so mene, ko sem nekemu stražarju preveč jasno povedal, da fašizma ni več, pretepli in za en mesec privezali na prisilno posteljo. To me je zdravstveno zelo oslabilo. Enako tudi ostali tovariši so radi gladu zelo oslabili in se radi ohranitve kalorij tudi čim manj gibali. Kakšno je bilo stanje, se vidi že po tem, da se je od približno 160 jugoslovanskih jetnikov vrnilo kakih 29 % tuberkuloznih. Pretežno so bili Dalmatinci. Po vrnitvi jih je iz ječe šlo v partizane okrog 25. Drugo je bolno ali starejša generacija ali pa oportunistično.

To naj bi bil glavni obris našega dela v jetnišnici; kljub najboljši volji so se delale napake, ki pa smo jih skušali vedno popraviti, tako da je procentuelno precejšnje število ljudi odšlo iz zaporov pravilno orientiranih. V političnem delu so mi mnogo pomagali spodaj napisani tovariši, kateri so se v glavnem zgradili šele v zaporu. Od tistih se lahko dobi tudi točnejše informacije o mojem delovanju in zadržanju. Obenem pa podajam, kolikor je pač možno, tudi njihovo politično in karakterno oceno.

Viktor Kušar, sedaj politkomisar čete, Istrski odred, iz Vnanjih gor, najbolj discipliniran in najvzornejši tovariš,

Kapun Dušan, Istrski odred, iz Ljubljane, discipliniran, politično še ni dograjen, prišel v zapor popolnoma nezgrajen,

Omerza Ludvik, iz Bezuljaka nad Cerknico, ocena ista,

Balaša Arpi, Istrski odred, iz Ljubljane, ista ocena,

Kunaver, na Krasu (odred), iz Ježice pri Ljubljani, ista ocena,

Poženel, na Krasu (odred), iz Ježice pri Ljubljani, ista ocena,

Petejan Stane, iz Gorice, ista ocena,

Bratuš Franc, partijec, iz Ježice pri Ljubljani, v odredu na Krasu,

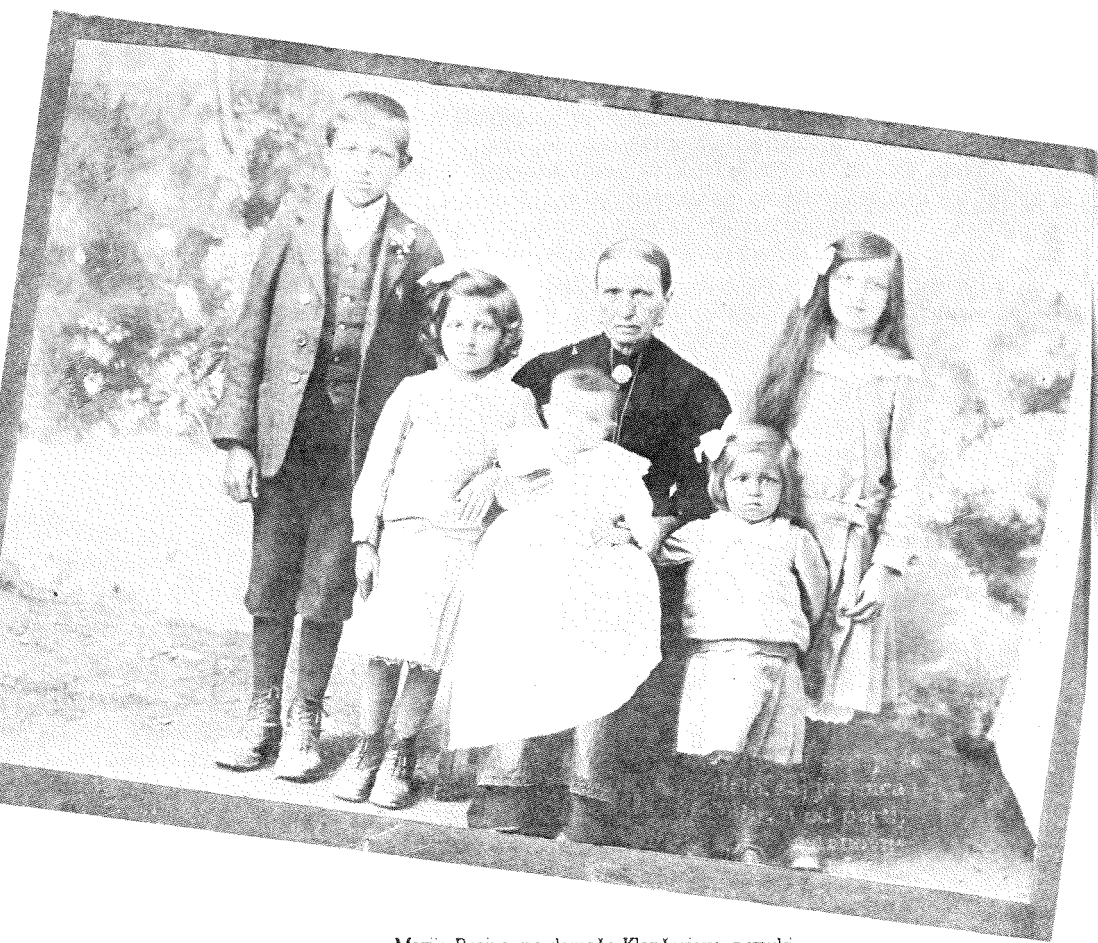
Žargi Lojze, iz Ljubljane, v partizanih, nediscipliniran, partijec (?),

Plečko Jože, iz Ljubljane, v partizanih, malo zanesljiv.

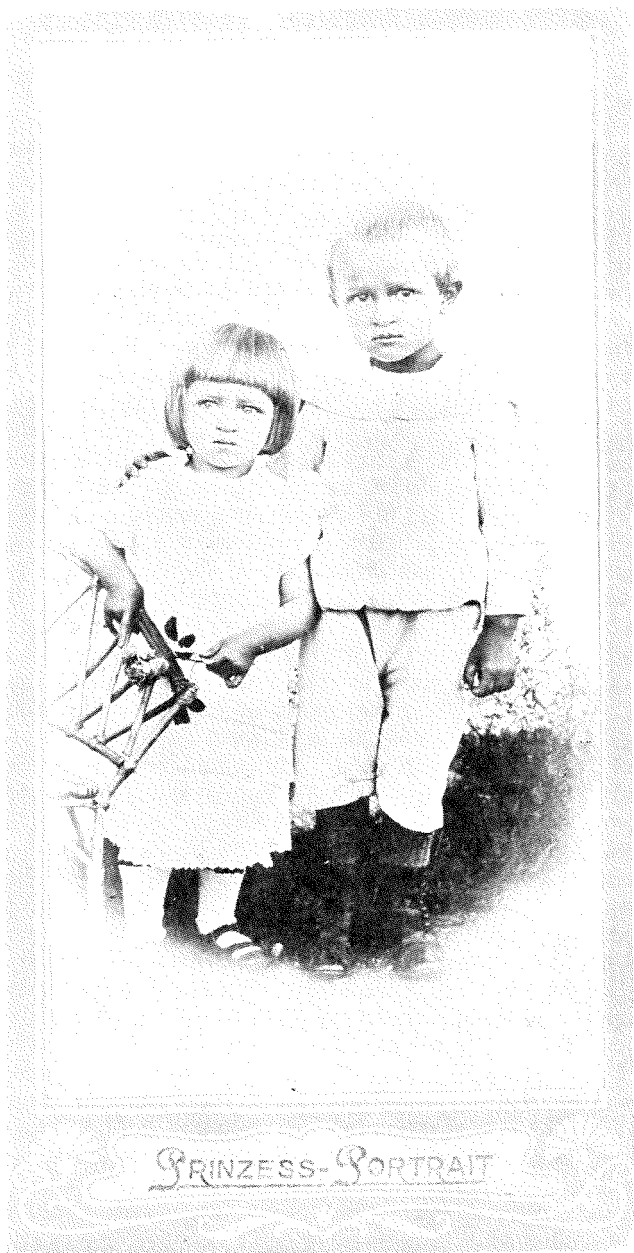
Ako je potrebno poročilo o mojem delovanju od l. 1941, pošljite mi prosim odlok. S tovariškim pozdravom. Židanek Slavko. *Trst, 28. januarja 1944*

OPOMBA

Izvirno poročilo o vedenju Slavka Židanika v zaporih je v njegovi mapi na CK ZKS in tam sem dobila tudi Poročilo o političnopropagandnem delu na robiji, ki ga objavljamo. (*Olga Krajger*)

Marija Rozina, po domače Klančarjeva, z vnuki:
desetletnim Slavkom, devetletno Marico, sedemletno Milico, triletno Olgo in polletno Darinko.
Marija Rozina, Marica in Milica so jeseni 1918 umrle za špansko gripo

Slavko Židanik s sestro Marico

*Ljuba mama! * Ker ni mogoče snidenje, da vas pritisnem na srce, naj vam bodo te vrstice tolmač moje iskrene ljubezni in spoštovanja.*

Mama! Po letih preganjanja in trpljenja se bližamo z veliko naglico k uresničenju želja vsega poštenega človeštva.

Še bo precej trpljenja pred tem uresničenjem in marsikdo bo plačal to svobodo drugih s svojo krvjo.

*Grem zopet v borbo v nadi doprinesti svoj delež k čimprejšnjemu uresničenju teh ciljev, ker vem,
da vsak dobro misleč posameznik mora biti danes
na svojem mestu.*

Ne mislite drugo, kot na skorajšnjo zmago zatiranih, pa nam bo pri zopetnem snidenju tem laže v sijaju zmage in sigurne bodočnosti.

Pozdrave in poljube. Vaš Slavko.

OPOMBA

Slavko Židanik je izročil pismo za mater svoji sestri v Trstu malo pred odhodom v partizane. Pismo sem pretipkala, original pa izročila Muzeju ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani. Kaže, da se je pismo izgubilo. (Olga Krajger)

Slavko Židanik je bil rojen 20. junija 1906 v Črnučah. Mladost je preživel v Šmartnem in na Grbinu pri Litiji. Po končani osnovni šoli se je želel izučiti za ključavničarja. Pri mojstru v Litiji, kjer se je učil, je že prve dni doživel hudo nesrečo, ki bi ga skoraj stala življenje. Očetu, orožniškemu stražmojstru v pokoju in še vedno aktivnemu lovcu, je izmaknil naboj in ga skušal v delavnici prežagati. Naboj je eksplodiral in ranjen je bil v glavo in po obeh rokah. Od tod tudi brazgotina nad desnim očesom, ki ga je izdajala v letih njegovega ilegalnega delovanja.

Ko je ozdravel, je nadaljeval uk v Strojnih tovarnah in livarnah. Kot vajenec je nekaj časa stanoval v Rokodelskem domu na Komenskega ulici. V domu je bilo toliko stenice, da so vajenci spali v jedilnici na golih mizah. Slavkova zamisel je bila, da so naložili stenice v lavor, napolnjen z vodo, in ga postavili pred prefektova vrata. Za kazen je moral zapustiti dom in poslej se je vozil v Ljubljano z vlakom. Po končani učni dobi se je prijavil v mornariško podoficirsko šolo v Litiji, vendar zaradi omenjene poškodbe ni bil sprejet. Zaposlil se je v predilnici v Litiji.

Vsa ta leta je bil vnet telovadec pri Sokolu. Kljub poškodovanemu prstu na desni roki si je kupil mandolino in nanjo veliko igral in pel zraven.

Leta 1926 se je preselil v Ljubljano in se izučil za avtomehnika. Avtomobilizem je bil takrat še v povojih in zlahka je dobil zaposlitev pri špediciji Ranzinger.

Septembra 1933 so ga prvič zaprli. Po osmih mesecih samice je bil 14. maja 1934 izpuščen zaradi pomanjkanja dokazov (*Arhiv CK ZKS*).

V zaporu se je začel preskušati v pisanju krajših črtic. Napisal je novelo *Moje dolge hlače*. V njej je opisal dogodek iz prve svetovne vojne. Novela je bila celo prevedena v srbohrvaščino pod naslovom *Moje dugačke čakšire*.

Naslednja leta je deloval pri partijskem in ljudskofrontnem delu. Ivan Kreft je povedal, da je imel z njim neposredne stike v letih 1934 do 1938, do odhoda v Španijo, in da mu je prenašal navodila za delo. V teh letih je partija med drugim delovala tudi za razširjanje partijskega glasila *Ljudske pravice*. Pri njej je sodeloval tudi Slavko Židanik. Zelo se je angažiral pri kampanji za petomajske volitve leta 1935 in pri stavkovnih akcijah v letih 1935 in 1936, ko so te dosegle vrh. V sindikatu stavbincev je delal pri organiziranju znanih štrajkov in demonstracij z Rudijem Ganzitijem, Jožetom Kopitarjem in Ivanom Jakičem. V tem času je partija pripravila demonstracije proti Ljotiću, ob prihodu Živkovića, proti draginji, organizirala izlete *Ljudske fronte*, pomagala pri pripravah na državnozborske volitve leta 1938, zbirali so podpise za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze, demonstrirali proti paktu Jugoslavija-Nemčija itd. Eden izmed organizatorjev je bil tudi Slavko.

Skupaj s Tonetom Šuštaršičem in Darinko Švent-Kovačič je bil odgovoren za zbiranje prostovoljcev za pomoč španski republikanski armadi. Z eno izmed skupin je v začetku marca 1938 odšel tudi sam. Toda skupina je prišla le do Splita. Tu so jih zaradi znane izdaje zajeli. Viktor Stopar piše o tem dogodku v knjigi *Četrdeset godina*, kjer na strani 128 navaja, da sta bila Slavko Židanik in Ciril Keržič kot organizatorja poti obsojena na trideset dni zapore. V fotografskih dokumentih o boju Komunistične partije Slovenije na strani 248 pod Slavkovo fotografijo pa piše: »Slavko Židanek, član odbora za pomoč španski republikanski vojski. Padel v NOB.«

Slavko Židanik je deloval tudi pri delavskem prosvetnem društvu *Svoboda* v Delavski zbornici na Miklošičevi cesti in pozneje pri *Vzajemnosti* v Šiški. Mirko

Zlatnar, tedanji tajnik šišenske Vzajemnosti, pravi o njem: »Slavko je bil med sotovariši znan kot zaveden, pošten, odkrit, vesele narave in je Vzajemnosti kot razgledan delavec veliko pomenil.«

Ta njegova dejavnost ni ostala prikrita policiji. Imel je pogoste preiskave in neredko so ga za krajši ali daljši čas zaprli. Po izpustitvi iz zaporu ni imel stalne zaposlitve, saj je policija vsakič posredovala za njegov odpust. Tako je na primer leta 1936 dobil zaposlitev pri Ikarusu v Zemunu. Toda že po nekaj mesecih je policija, ko je zvedela, kje je, telegrafsko zahtevala, da so ga odpustili. Tudi pri gradnji Rupnikove linije na Blegošu je delal le nekaj dni. Iz Škofje Loke sta prišla žandarja z nasajenima bajonetoma na puškah in na njuno zahtevo je moral delo takoj zapustiti. Kratkotrajno občasno zaposlitev so mu kasneje omogočili bratje Tuma, leta 1940 pa je dobil redno zaposlitev v Pivovarni Union kot šofer tovornjaka. Bil je sekretar partijske organizacije v podjetju in je vodil borbena skupino, ki jo je ustanovil v tem času (*Ljubljana v ilegali II, stran 190*). Slavkov tovornjak so mobilizirali za bivšo jugoslovansko vojsko, ob razsulu pa je to izkoristil za zbiranje in odvažanje municije. Skril jo je na različnih krajih. V skladišču pivovarne Union je bila tedaj prava časna orožarna.

Že prvi teden okupacije je začela delati vojaška komisija. Njen član je bil tudi Slavko Židanik. Komisijo je vodil Aleš Bebler. Iz Beblerjeve izjave, z dne 22. junija 1954 (»Podpisani Aleš Bebler, zdaj državni podsekretar za zunanje zadeve, potrjujem, da sem delal leta 1941 skupaj s Slavkom Židanikom. On je bil od junija do avgusta 1941 član Glavne komande slovenskih partizanskih čet z nalogo, da organizira proizvodnjo sredstev za sabotažne akcije, eksplozive in slično.«), je razvidno, da je bil Slavko Židanik od junija do avgusta 1941 član glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet.

Po vsej verjetnosti se je Slavko Židanik udeležil tudi konference vodilnih komunistov 1. in 2. junija 1941 v Ivančičevi hiši v Koleziji. Po njej so imeli Aleš Bebler, Miha Marinko, Franc Leskošek in drugi obširne pogovore s tistimi, ki so bili predvideni za organizacijo partizanskih enot na terenu. Pogovarjali so se o konkretnih navodilih in ukrepih pri tej organizaciji, o pripravah na začetek splošnega oboroženega odpora itd. Ivan Jakič-Jerin se spominja, da mu je v prvi polovici julija 1941 Franc Leskošek-Luka na nekem sestanku dejal: »Eden od vaju, ti ali Slavec, mora ven (v partizane). Dogovorita se.« Ko je to povedal Slavcu, je ta takoj odvrnil: »Jasno, da bom šel jaz, saj sem bolj kompromitiran.« Danica Žagar-Bavcon pa pripoveduje: »V letu 1941 je Slavko pogosto prihajal k nam, saj smo z njim sodelovali v raznih ilegalnih akcijah. Gledali smo ga kot boga in poslušali, ko nam je razlagal dialektični materializem.«

Iz Dakijevih spominov zvemo, da je bil Slavko Židanik v Molniški četi nekaj časa komandir in komisar hkrati (*Ljubljana v ilegali II, stran 173*). V brošuri *Trideset let Molniške čete* piše na strani 42: »22. julija je četa štela 24 mož in tega dne je tako naraslo enoto slovesno zaprisegel predstavnik glavnega poveljstva. Komandir je postal Ljubo Šercer, politkomisar pa Slavko Židanek.« Danes vemo, da je bil ta predstavnik Tone Dolinšek in po njegovi izjavi naj bi bila to prva partizanska prisega. Dr. Ivan Matko (*Ljubljana v ilegali II, stran 224*) pa piše v svojih spominih, da je srečal Slavka Židanika v taborišču na Molniku in da je bil politkomisar. Matko je prišel v taborišče proti koncu julija.

Dne 16. avgusta 1941 se je del Molniške čete odpravil na Mokro pod vodstvom Ljuba Šercerja in Slavka Židanika. Po pripovedovanju Stane Žitnik je prišel Slavko Židanik v družbi z Milanom Majcnom na Kurešček že v začetku junija. Ogledala sta si okolico in preučila možnosti za partizanjenje. To ji je povedal šele pozneje, ko so bili že na Mokrcu. Slavko je s privoljenjem Stane Žitnik priredil 8. septembra 1941 ob koči na Kureščku partizanski miting. Bila je sončna nedelja in prišlo je veliko domačinov in izletnikov iz Ljubljane. Okrog 11. ure so prišli partizani. Bilo jih je kakih 20. Po krajšem govoru so zapeli revolucionarne pesmi, kot Nabrusimo kose... Hej Slovenci, kje so naše meje... in po dobri uri odšli. O tem mitingu piše tudi Ludvik Golob v knjigi *Ljudje izpod Mokreca in Kureščka 1941–1945*.

Slavko Židanik je sodeloval tudi v bitki pri Tisju, 24. decembra 1941, skupaj s Francem Rozmanom-Stanetom in Dušanom Kvedrom. Po pripovedovanju Vide Berčon iz Jelše je Slavko prišel v Tisje že 22. decembra, da bi navezal stike z ljudmi v Šmartnem, kjer je tudi imel sorodnike. Franc Poglajen-Kranjc se teh dogodkov spominja takole: »Komandant Stane je poklical dva terenca iz Litije, Kranjca in Planinskega. Naročeno jima je bilo, naj prideta v Jelšo pod Tisje ob 15. uri. Tam ju je pri kmetu Hauptmanu že pričakovala partizanska zaščitnica. Komandir je bil nekdanji Litijan Slavko Židanik-Slavc, ki jima je sporočil, da bo sestanek tu v Jelši ob tretji uri popoldne. Prideta Stane in Tomaž. Ura je bila tri, Staneta in Tomaža ni bilo. Slavc je izvlekel uro in zaskrbljeno ugotovil: 'Nekaj se je moralo zgoditi, saj je Stane vselej točen kot ura.' V tistem hipu je nekaj strelav iz daljave potrdilo Židanikov sum. Semkaj od Tisja je hitel partizanski kurir, ki je javil Slavcu: 'Napadeni smo, iz Reke pritiskajo Švabi. Komandant naroča, da se vrni s patruljo v Tisje, Litijana pa naj se previdno umakneta.'« (TV 15, 25. decembra 1975).

Jože Mrzel iz Ustja pa se spominja sestanka pri Albinu Rozini-Klančarju na Ustju malo pred bitko na Tisju. Na njem je bil navzoč tudi Slavko Židanik, njegov nekdanji sošolec. Povedal jim je, da so v bližnjih hribih partizani, ni pa povedal kje. Mrzel je bil lovec, in ko je v naslednjih dneh moral z litijskim županom Puschmannom na »jago«, so v gozdu opazili nekaj partizanov. Puschmann je hotel takoj vse postreliti, pa ga je Mrzel zadržal, češ, gotovo jih je veliko in bi udarili po nas. Če bi bil vedel, pravi Mrzel, da so bili partizani prav v tem delu gozda, bi Puschmanna odpeljal drugam.

Po bitki na Tisju se je Slavko Židanik vrnil v Ljubljano poročat. Danica Žagar-Bavcon se tudi spominja, da sta ga s Slavkovo sestro Darinko obiskali nekje v Trnovem, ko je po bitki pri Tisju čakal na ilegalno legitimacijo, ki jo je izdelal Tonček Žerjal. Slavko je bil hudo bolan. Napadel ga je išijas, saj je vso noč ležal v snegu. Med racijo 6. februarja 1942 so ga prijeli. Mudil se je pri materi v Ulici na grad 1, ko so mu povedali, da so racije. Zbežal je čez Grad v Študentovsko ulico, kjer so ga prestregli in odpeljali v belgijsko vojašnico. Tedaj je imel ilegalno izkaznico na ime Petra Hočevarja. Izdali so ga njegovi bivši soborci z Mokreca, ki so se vdinjali okupatorju. Kljub mučenju je vztrajno zanikal svojo pravo identiteto. V celici številka 1 je preživel poltretji mesec, ves čas vklenjen, brez vode za umivanje in nenehno v pričakovanju, kdaj ga bodo odpeljali na streljanje. O tem pričata njegova sotrpina dr. Ludvik Kovač in Jože Švigelj. Kljub velikim prizadevanjem, da bi ga kot bolnika premestili v bolnišnico, se mu to ni posrečilo. Premestili so ga na sodišče in obsodili na trideset let ječe, pod ilegalnim imenom seveda.

Dne 8. julija 1942 je bil z večjo skupino obsojencev odpeljan v Castelfranco. Vendar tudi tam ni miroval. Dal je pobudo za oblikovanje kolektiva in imel cikel predavanj o družbenem razvoju. Sredi oktobra je bil premeščen v kaznilnico Portolongone na otoku Elba, kjer so bile razmere neprimerno slabše. Obsodili so ga na štirinajst dni kazni v podzemni temnici. Na pograd so ga privezali s stegnjenima rokama, tako da se ni mogel premakniti, pokrit je bil le z umazanim pregrinjalom. S stropa je nenehno kapljala voda, potrebo pa je opravljal skozi luknjo v pogradu. Nazaj v celico so ga prinesli, ker ni mogel hoditi. Tega se spominjajo Dušan Kapun, Črt Potočnik in Ivan Poženel. Črt Potočnik je bil v tej temnici osem dni. Natanko je opisal strašne muke, ki jih je prestajal, rekoč, da ni nihče, ki je bil tu zaprt, preživel več kot dvanajst dni. Tudi eden od obsojencev v preserskem procesu je preživel kazen v tej samici. Toda o tem ni nikomur pripovedoval, niti svoji ženi ne. Šele ko je Vera Hutař zbiralala podatke o tem procesu, ji je povedal tudi o tem mučenju, ki se ga ves čas po vojni ni hotel spominjati.

V Portologonu je bil nekaj časa tudi Oskar Kovačič. Tedaj je bil že zelo bolan. Na Slavkovo pobudo so mu pomagali, kolikor so v danih razmerah pač mogli, dokler ni bil prepeljan v kaznilnico na otoku Pianosa.

Po kapitulaciji Italije je bila po nalogu Osvobodilne fronte v Italijo poslana Darinka Židanik, da bi kot delegatka Rdečega križa obiskala zapore in rešila čimveč zapornikov.

To ji je v veliki meri tudi uspelo. Bivše zapornike je pošiljala na dogovorjene javke v Trst, od tam pa so odhajali v partizane. Tako so prišli na prostost tudi Miha Marinko, dr. de Gleria, Ivan Poženel, Stane Valentinčič, Juš Kozak, dr. Lavo Čermelj in številni drugi.

Po Oskarja Kovačiča je odšel Slavko Židanik s posebno ladjico in z dovolilnico za izpustitev. Po vrnitvi s Pianose na Elbo Oskar ni bil sposoben za dolgo potovanje proti domu. Tako so Oskar, Slavko in Darinka ostali še deset dni v hotelu. Ob izboljšani hrani in zdravniški pomoči si je toliko opomogel, da je lahko odšel na pot. V partizane ga niso mogli poslati, zato se je iz Trsta vrnil v Ljubljano. Že po nekaj dneh ga je odkrila policija in odpeljala. Umril je v Leonišču s stražo pred vrati 29. januarja 1944.

Slavko Židanik je ostal v Trstu in takoj so ga pritegnili k aktivnemu delu. Miha Marinko v svojih spominih na strani 306 piše: »... še istega dne ali morda naslednjega dne sem že imel zvezo z Židanikom, takratnim sekretarjem partijskega komiteja v Trstu...« Tudi Dušan Kapun, ki je prišel iz zapora na Elbi na omenjeno javko v Trst, ga je tiste dni, ko je čakal na zvezo za odhod v partizane, nekajkrat videl in imel je vtis, da je zelo zaposlen.

O Slavkovem delovanju v Trstu razen iz omenjenih izjav ni nič znano. K partizanom je po vsej verjetnosti odšel 24. marca 1944. To sklepamo iz sporočila na drobnem lističu, ki ga je poslal sestri. Na njem je datum 19. marec 1944: »... torej po več kot enomesečnem čakanju, danes odrinem. Upam, da pridem najprej do Aleša [Beblerja] skupaj z Mihom [Marinkom]. Moj naslov bo Peter Skalovnik.« Na istem lističu, z datumom 24. marec, piše: »... še vedno čakam, a upam, da v kratkem odrinem. Pozdrav Peter.«

Po izjavi Ivana Poženela je bil Slavko Židanik kratek čas politkomisar v delavnicah za popravilo orožja pri vasi Potoki-Šmarje na Vipavskem, potem pa je to nalogo prevzel on. V Potokih se je z njim srečala Stanka Benevol-Milena. Jožica Židanik-Zmagoslava pa je v začetku maja zvedela, da je pri 9. korpusu. Po kurirjih P-5 mu je poslala zavojček higienskih potrebščin in kmalu so ji sporočili, da je poslano sprejel in da se ji zahvaljuje.

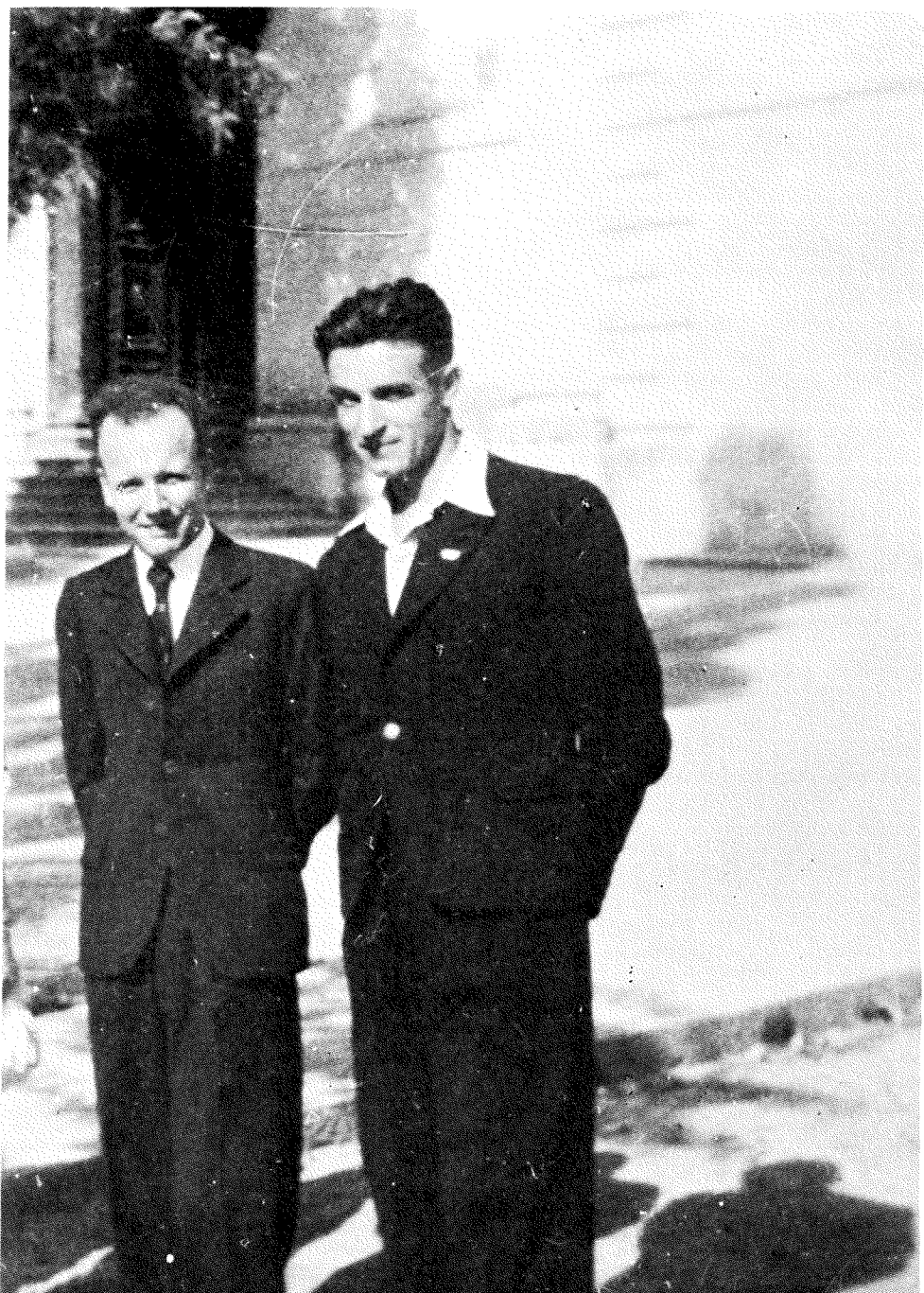
Dne 28. maja 1944 se je Slavko oglasil materi v Ljubljano z dopisnico iz Grgarja. Na njej piše: »Sporočam vam, da se nahajam doma, zdrav in zelo zadovoljen z lepim vremenom, ki kaže dobro letino...« Vsebinska odseva takratno splošno razpoloženje, saj je bila napisana že po padcu Stalingrada. Dopisnico je dobila 6. junija. Po mnenju Mihe Marinka je tedaj moral biti na Lokvah. Tudi Slavko Bizjak, ki je bil leta 1944 pri 9. korpusu na Lokvah, se spominja Slavka kot komisarja oborožitvenega odseka, vendar je imel z njim malo stikov.

To so potrdili Zdravko Ukmar iz Koprive, Stanko Škapin in Ivan Poženel. Prvi se spominja, da je Slavko po svojem odhodu iz Potokov tja še prihajal z Lokev. Skrbel je za nadzor nad delavnicami na terenu in njihovimi zalogami, Pajo pa naj bi vodil evidenco o zalogah orožja in skrbel za njegovo razdeljevanje po brigadah. Poženel je imel tudi pripombo k Skapinovi izjavi, ker je Slavku Židaniku pripisal partizansko ime Rudi. Neki Rudi je res bil v Potokih, vendar to ni bil Židanik. Vse drugo pa, kar je v svoji izjavi zapisal Skapin, ustreza opisu Slavka Židanika. Čas je zabrisal marsikaj, tako da je možna tudi zamenjava imen. Slavko je bil na Lokvah prekratek čas, da bi se mogel vtisniti v spomin soborcev, mnogi od njih pa tudi niso več med živimi.

Stanka Benevol-Milena in Živa Kraigher-Ksenija sta se srečali s Slavkom Židanikom 16. julija 1944 na Mali Lazni med pokrajinsko partijsko konferenco za Slovensko primorje in Trst. Slavko je bil zastopnik vojske. Konferenca je trajala dva dni, toda zastopniki vojske so jo morali predčasno zapustiti in oditi na položaje zaradi nemške ofenzive. Tudi Slavko.

Še vedno pa ostaja odprto vprašanje, kako se je Slavko znašel v bitki na Oblakovem vrhu. Kljub vsem poizvedovanjem se ga nihče od preživelih v bitki ne spominja. In vendar je ugotovljeno, da je v tej bitki padel 22. julija 1944 in da je pokopan v skupnem grobu padlih borcev v Šebreljah.

Slavko Židanik julija 1939 s svakom Bojanom Krajgerjem

Bila je pomlad, a v meni ni bilo pomladi. Topli sončni žarki so ogrevali premrlo zemljo, ko sem nekega popoldneva sedel za Mirjem pri Rinskem zidu na klopici, a niso prodrli v mojo notranjost. Da, zdelo se mi je, kakor bi ledeni oklep melanholije s prebujanjem narave v meni le še bolj naraščal. Mlad, poln moči in zdravja, po sili družbe pahnjen v brezposelnost, v breme družini in nadlogo družbi.

Hude misli so mi rojile po glavi. Črv zavesti manjvrednosti mi je razjedal drobovje. Armada brezposelnih pa se vse bolj veča... Iz teh težkih misli me predrami trda hoja. Ko se ozrem, stoji pred menoj starejši možakar atletske postave, oblečen v ponošeno zimsko suknjo.

Nekaj časa zre vame, kot bi se ne mogel odločiti, nato mi malce prikima, globoko vzdihne in prisede. Skrivaj ga opazujem, medtem ko išče po žepih cigaretna ostanke in si zvija iz njih skromno cigareto. Globoko vleče vase oster dim. Po njegovi zunanosti bi mu prisodil kakšnih šestdeset let.

»Tvoja bodoča slika,« pomislim. In kakor bi uganil mojo misel, je začel: »Da, to mi je dalo to pasje življenje...«

Govoril je pretrgano in odkrival mi je svoje nazore s takšno logiko, da sem mu moral v mislih pritrjevati, ko sem sledil njegovim besedam. Žolčnost, ki se mu je videla v očeh, je dajala njegovemu glasu preteče-zamolkel ton. Prebrodil je celo Evropo, bil v Ameriki, četrtno svojega življenja je prebil po raznih ječah, dokler se ni, končno skrušen, vrnil v svoj rodni kraj. Doma pa ni našel zavetja... Zopet je prijel za popotno palico, ki mu je ostala stalna spremljevalka, edina zvesta tovarišica. Mrak je legel na zemljo, ko sva se dvignila... Na videz še krepak, se je sunkoma poganjal, ko sva stopala proti mestu.

Kanil sem iti domov, a sem nehote stopal mimo svojega doma – in že sva lezla navkreber proti grajski planoti... Bil je pustni večer. Ljudje so naju srečevali in prehitevali in zdelo se mi je, kakor da vsi brez cilja drve v neko brezmejnost. Cestne svetilke so motno osvetljevale razorano brazgotinasto lice mojega spremljevalca, da je žarelo v odbijajoči se svetlobi. S svojo zunanostjo me je spominjal na večnega žida, o katerem sem kot otrok slišal toliko fantastičnih pravljič. Njegova okovana palica, ki jo je pri vsakem koraku zastavljal daleč predse, je vzbujala v meni neko grozo. Cestni tlak je bobnel pod njegovimi težkimi čevlji, da je monotono odmevalo po ozkih ulicah.

OPOMBA

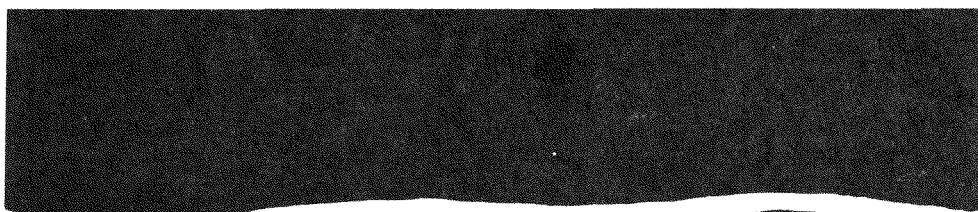
Zapis Slavka Židanika sem našla med njegovo zapuščino. Da je pisal on, sodim po črkah pisalnega stroja. Besedilo je napisano v kopiji. Naj povem, da je Slavko veliko bral in bil zelo razgledan. Razmišljal je celo, da bi se posvetil pisateljstvu. (*Olga Krajger*)

Spomini
na
Bojana Krajgerja

OLGA KRAJGER

Bojan Krajger, 1940

Bojan Krajger se je rodil 2. junija 1909 pri Lenartu v Slovenskih goricah kot sin notarskega pripravnika. Gimnazijo je obiskoval v Mariboru in Ljubljani. Leta 1935 je diplomiral na filozofski fakulteti. Kot študent ljubljanske slavistike je pripadal generaciji, ki je pod vodstvom profesorjev dr. Ivana Prijatelja in dr. Franceta Kidriča pojmovala študij slovenske literature in celo svoje diplomske naloge kot obrambo slovenstva v obdobju šestojanuarske diktature.

Že za časa študija se je intenzivno ukvarjal s političnim delom. Član Komunistične partije je bil od leta 1932, leta 1934 je postal član in sekretar ljubljanske organizacije Skoja, leta 1935 član pokrajinskega komiteja Skoja, od januarja do aretacije novembra 1936 pa je bil sekretar pokrajinskega komiteja Skoja. Delal je tudi v legalnih in pollegalnih organizacijah, kot so študentski društvi Triglav in Mladi Triglav ter Društvo brezposelnih profsorskih kandidatov in učiteljev. Sodeloval je pri listih Mlada pota, Mladi plamen, Nova mladina, Književnost. Zaradi naprednega in borbenega dela je povsod užival velik ugled, a trpel tudi krivice. Nekaj časa je bil zaprt, tri leta in pol pa brez dela. Šele jeseni 1938 je nastopil svojo prvo službo kot profsorski pripravnik na gimnaziji v Novem mestu. Gimnazijsko mladino je usmerjal v naprednem duhu in imel zato večkrat težave s svojimi predstojniki.

Pred najtežjo odločitev je bil postavljen prvo leto svoje zaposlitve. Ob volitvah decembra 1938 bi kot discipliniran partijec moral voliti opozicijo, direktor pa mu je izrecno zapovedal, da mora voliti državno listo, drugače bo izgubil službo. Ker je njegova največja želja od nekdaj bila, da bi učil mladino v naprednem duhu in po načelih sodobne pedagogike, se je odločil za slednje. Sledila je takojšnja izključitev iz partije, in to ga je zelo prizadelo. Kljub temu je še naprej politično deloval v svojem okolju, med novomeško inteligenco, člani profsorskega zbora in mladino.

Leta 1942 so ga Italijani zaprli, a na posredovanje žene dr. Ropasa, pri katerem je tedaj stanoval general Cerutti, kmalu izpustili. Leta 1943 je postal borec 2. bataljona Gubčeve brigade. Pokojni Stane Škrli je zapisal, da je bil Krajger med svojim bivanjem med njimi s svojim bogatim poznavanjem marksizma in leninizma v vsestransko pomoč vsem komisarjem čet. Vodil je politične ure in med drugim napisal tudi teze o nalogah in razvoju Osvobodilne fronte. Te teze so komisarji še dolgo po njegovi smrti uporabljali pri predavanjih. Padel je 28. decembra 1943 pri vasi Lakevnice pod Gorjanci.

S smrtjo Bojana Krajgerja smo izgubili odličnega šolnika in enega redkih slavistov marksistov, ki so tedaj delovali med mladino. Res da smo bili v našem boju za osvoboditev izpod fašizma in militarizma pripravljeni na vsakršne žrtve, vendar smo se šele ob izgubi tako dragocenega človeka prav zavedli, koliko nas je to stalo. Danes, po toliko letih, se sprašujem, koliko je bil ta cilj sploh dosežen...

Naj pojasnim, kako je prišlo do spremembe priimka Kraigher v Krajger. Odlok o Bojanovi nastavitvi je prišel iz Beograda, ker je pač tedaj bilo vse centralizirano. V njem je bil priimek zapisan fonetično in tako so ga zapisali tudi v novomeški gimnaziji. Bojan iz tega ni delal težav. Bilo mu je celo prav, saj so ga v evidenci na ljubljanski policiji vodili pod drugače zapisanim priimkom, tako da je bil lahko bolj brez skrbi, da ne bodo rovarili proti njegovi nastavitvi. Tudi najina otroka, Bredo in Iztoka, sva v matično knjigo vpisala pod priimkom Krajger in tako je ostalo vse do danes. Ta priimek je tudi na spominskem kamnu v Jurni vasi pod Gorjanci, kjer počiva v skupnem grobu s 16 znanimi in 27 neznanimi borci.

Lojze Ocepek V vsem povojnem obdobju ni bilo nikoli in nikjer omenjeno revolucionarno delo Bojana Kraigherja, predvojnega komunista in padlega partizana, ki je vse do svoje smrti delal in živel za cilje socialistične revolucije. Mislim, da je prav, da se spominjamo tovarišev, ki so se že v zgodnji mladosti zavestno vključili in delovali v naprednem delavskem in revolucionarnem gibanju in vztrajali v boju.

Spregovoril bom o aktivnem delu Bojana Kraigherja v pokrajinskem vodstvu Skoja za Slovenijo, v katerem sva delovala kot člana od junija 1935 pa do moje aretacije januarja 1936.

Razumljivo je, da Bojan ni deloval samo v pokrajinskem vodstvu Skoja, član Komunistične partije je postal že davno prej in je aktivno delal kot sekretar ljubljanske organizacije Skoja za Slovenijo. Spominjam se pokrajinske konference Skoja, na kateri je sodelovalo okrog trideset delegatov iz raznih krajev Slovenije. Bojan Kraigher je bil delegat ljubljanske organizacije. Spoznal sem ga na pogovorih o položaju mladine in organizaciji Skoja na posameznih področjih, ki jih je vodil inštruktor centralnega komiteja Skoja Tone Rancinger-Franček, delavec iz Hrastnika. Pred koncem konference smo izvolili novo vodstvo pokrajinskega komiteja. Izvoljeni so bili: Bojan Kraigher, Dušan Kveder, Lidija Šentjunc in še nekdo iz Ptuja, vendar se njegovega imena ne spominjam (to je bil Anton Žnidaršič, op. O. K.), in jaz kot sekretar. Bojan Kraigher je bil zelo delaven in discipliniran. Vse naloge je dosledno opravljal, zlasti pri obnovi organizacije. Zelo se je trudil z nami, da bi premagali ozke sektaške okvire delovanja Skoja in se lotili širšega političnega dela z mladino, ki je bila protifašistično usmerjena. Aktivnost nas vseh, zlasti pa Bojana, je prišla še bolj do izraza po 4. konferenci Skoja Jugoslavije v Zagrebu, ki je bila le nekaj tednov po konferenci v Sloveniji in je jasno začrtala politično linijo široke protifašistične fronte v mladinskem gibanju. Bojan je aktivno sodeloval z Dušanom Kvedrom tudi pri pripravi na izdajo mladinskega lista Mlada pota.

Bojan Kraigher je bil odličen tovariš, vedno mi je pomagal z nasveti, saj je imel več izkušenj v političnem in organizacijskem delu z mladino. *Ljubljana, 28. februarja 1978*

Alojz Šonc-Tomi Pred šestinštiridesetimi leti, kmalu po kapitulaciji fašistične Italije, je ugasnilo življenje našega priljubljenega profesorja slavista Bojana Krajgerja. Kot borec Gubčeve brigade, v katero se je vključil kot zaveden Slovenec, domoljub in komunista od leta 1933, je postal žrtev podivjanih kvizlinških čerkeških tolpa, ki so pomagale oziroma se udinjale nemškim nacističnim esesovskim enotam.

Profesor Bojan Krajger je bil kot suplent slovenskega jezika nameščen na naši gimnaziji leta 1938. Zaradi izredne delavnosti in naprednih nazorov ter družbenopolitične usmerjenosti je bil zelo spoštovan in je med somišljeniki užival velik ugled.

V novomeški gimnaziji se je z vsem srcem predal šolskemu delu in je kot strokovnjak prav kmalu dosegel velike uspehe. Mladino je usmerjal tako, da je imel večkrat opraviti s predstojnikom. Upravitelj novomeške gimnazije Ivan Dolenc je bil zagrizen klerikalec in je po fašističnem vdoru v Jugoslavijo leta 1941 postal zvest italijanski lakaj. Profesorja Krajgerja so Italijani zaprli leta 1942, a so ga zaradi pomanjkanja dokazov kmalu izpustili.

V šolskem letu 1942/1943 je bil moj profesor slovenščine v osmem razredu gimnazije. Čeprav me je učil le kratek čas, sem kmalu spoznal njegovo strokovno usposobljenost. Izjemno sem ga spoštoval kot človeka in vzgojitelja. Njegov odnos do nas dijakov je bil izreden. S svojim znanjem in ideološko-političnim prepričanjem je vplival na nas in nam budil vero v našo zmago v boju proti fašizmu. Predaval nam je z veliko ljubeznijo in žarom. Čutilo se je, da je tudi sam predan slovenski književnosti in jeziku. Bil je pravičen, resen in dober profesor. Razumevajoč in naklonjen dijakom, saj je tudi sam ljubil svojo izmučeno in teptano domovino. Vedno nam je bil pripravljen pomagati v naših dijaških težavah. Čeprav nismo vedeli, da je komunist, smo čutili, da je močna politična osebnost. Kot tak je seveda bil trn v peti italijanskim fašističnim in klerofašističnim elementom na gimnaziji. Reakcionarno vzgojeni so se nekateri dijaki tedaj že udinjali italijanskim okupatorjem.

V tistem času sem začel pisati pesmi. Sprva, v začetku leta 1941, še bolj romantično-ljubezenske in ekspresionistične, nato pa, ko sem okusil »dobrote« italijanskega koncentracijskega taborišča v Monigu (Treviso) v severni Italiji, izrazito domovinske. Bojan Krajger je postal moj mentor. Navduševal me je za poezijo in spodbujal moje zanimanje za slovenščino. Kmalu po moji vrnitvi iz internacije marca 1943 smo priredili na gimnaziji literarni vdečer za višje razrede (predvsem za sedmi in osmi). Na njem sem bral svoje najboljše pesmi. Literarni večer je bil zelo uspešen in zame osebno izredno spodbuden. Tako sem pesnikovanje nadaljeval tudi v partizanih. Kot brigadni vojni poročevalec sem skrbno spremljal naše boje z zapisi v brigadnih revijah, kot sta bili Mladina Dvanajste in Svobodi naproti. Po osvoboditvi sem se odločil za študij slavistike na ljubljanski univerzi.

Profesor Bojan Krajger je bil starešina Trdinovega voda skavtov na novomeški gimnaziji. Kot skavt sem bil navdušen nad delom tabornikov, ki jih je uspešno vodil in usmerjal. Koliko lepih uric in čudovitih stvari sem preživel in doživel pri skavtih, se ne da opisati. K temu je prispeval tudi priljubljeni profesor Krajger. Ni čudno, da smo bili novomeški skavti vsi partizani in simpatizerji osvobodilnega gibanja ter skojevci – borci za lepši jutrišnji dan.

Profesor Bojan Krajger je bil izjemna osebnost, komunist in humanist, poštenjak in strokovno visoko usposobljen, pravi vzgojitelj in učitelj, partizan. Njegova smrt nas je zelo prizadela. Kljub kratkemu življenju nam je dal veliko, dal nam je vse, kar je mogel, zato se ga spominjamo s hvaležnostjo. *Ljubljana, 25. avgusta 1989*

Vlado Vodopivec Ko sem bil leta 1935 z devetnajstimi leti sprejet v Komunistično partijo, mi je bilo rečeno, da bom delal predvsem v mladinskem naprednem gibanju. Dobival sem navodila za delo v dijaških društvih na mariborski klasični gimnaziji, delal sem z mladimi delavci in vajenci v Mariboru in na različnih mladinskih odsekih delavskih organizacij, razširjal sem mladinski tisk, predvsem Mlada pota itd. V tistih letih ni bilo prave ločitve med skojevci in člani partije, vsaj jaz je nisem opazil. Tudi vrsta drugih mladih komunistov v Mariboru in pozneje v Ljubljani, s katerimi sem delal, so bili organizirani člani Komunistične partije in še posebej Skoja.

Šele ko sem leta 1936 prišel v Ljubljano, sem videl, da obstaja v Ljubljani posebno pokrajinsko vodstvo Skoja. Sestavljali so ga nekateri od mene celo starejši tovariši, med njimi Bojan Kraigher, sekretar pokrajinskega vodstva. Spoznal sem ga po prihodu v Ljubljano. Od njega sem ves čas do aretacije v pozni jeseni dobival navodila za politično delo, obveščal me je o nalogah, problemih in drugih vprašanjih. Z Bojanom sva bila skupaj tudi v sodnih zaporih v Ljubljani in po izpustitvi iz zavora sva se še nekaj mesecev srečevala, dokler menda ni odšel iz Ljubljane. Najin stik je bil tako rekoč vsakodneven, tem bolj, ker sva stanovala v neposredni sosesčini in sva se lahko sestajala na poti v mesto ali domov. Skupno pot sva izkoristila za medsebojne pogovore. Oba sva stanovala v bližini tobačne tovarne. Skupaj sva se udeleževala tudi raznih

političnih akcij, delavskih in mladinskih izletov v okolico Ljubljane, delavskih taborov, shodov ipd.

Takratno in tako opisano organizacijo dela med mladino sem sprejemal samoumevno. Kot se spominjam, se nisem nikoli spraševal, zakaj mladina nima svoje posebne organizacije, niti ne vem, da bi bila podobna vprašanja predmet kakršnihkoli večjih razhajanj in navzkrižij med nami. V tistem letu sem bil tudi v pogostem stiku z Lidijo Šentjuro, Antejem Novakom, Ivanom Bratkom in Dušanom Kvedrom – dokler se Kveder ni umaknil v tujino – ne da bi opazil, da so med njimi in Bojanom Kraigherjem kakšna sporna vprašanja o organizaciji Skoja in njenem obstoju. To poudarjam zato, ker je nekaj podobnega mogoče razbrati iz pogovora Lidije Šentjuro s hrvaškim publicistom Stuparičem v knjigi *Revolucionarji četudi brez funkcij*.

Ker torej vprašanje Skoja po mojem spominu ni bilo niti osrednje niti ne obrobno, ne morem pritrditi, da je bilo takšne narave, da bi o njem morali razpravljati na posebni konferenci. Takšno konferenco je pokrajinsko vodstvo Skoja res sklicalo na jesen 1936, zato da bi na njej odpravili oziroma rešili latentno napetost med pokrajinskim mladinskim vodstvom in komunističnimi aktivisti na eni strani ter med centralo Komunistične partije Jugoslavije oziroma med dunajskim cekajem, kot smo takrat rekli, na drugi.

O teh napetostih sem nekaj zvedel že v času, ko sem bil v Mariboru, precej več pa po prihodu v Ljubljano. O nesoglasjih se je med mladimi komunisti kar najbolj na široko razpravljalo, predvsem v tem smislu, da centralni komite s svojimi večkrat dvomnimi, predvsem pa nerealnimi in neumestnimi navodili očitno ne pozna situacije v Sloveniji. Tako imenovane dunajske direktive so bile skonstruirane, neuporabne in so ustvarjale zmedo. Poleg tega je dunajsko vodstvo s številnimi in nekoristnimi intervencijami povzročalo nenehne policijske vdore ne samo v partijske vrste, temveč v vrste vsega naprednega gibanja. Kritika na račun dunajskega partijskega vodstva se je še posebej zaostрила po policijski akciji proti listu *Mlada pota* (8. novembra 1935 – 23. junija 1936), ko so oblasti list ukinile, njegovega formalnega urednika aretirale, medtem ko je urednik Dušan Kveder moral v ilegalo. Policijski ukrepi proti Mladim potem so sledili po aretaciji partijske kurirke na meji, pri kateri je policija našla direktive dunajskega vodstva, ki so se nanašale na delo med mladino. Škoda je bila velika, kajti posledica ni bila samo prenehanje izhajanja lista, temveč tudi gibanja okrog njega, saj se je list s svojo poverjeniško mrežo razširil po vsej Sloveniji in postal jedro naprednega mladinstva.

Bojan kakor tudi vsi drugi mladi komunisti aktivisti nismo več skrivali svojega nezadovoljstva zaradi dela dunajske centrale. V tem pogledu takrat med nami ni bilo razhajanj. V takem razpoloženju in zaradi teh napetosti je Bojan Kraigher začel pripravljati s tovariši ptujsko konferenco. Kveder pri tej akciji ni več sodeloval, kot to zmotno trdi Lidija Šentjuro, saj je bil takrat že v ilegali in se je konec poletja umaknil čez mejo, konferenca pa je bila šele 29. septembra 1936.

Konferenca je bila na Lackovem posestvu v bližini Ptuja. Spominjam se, da jo je vodil Bojan Kraigher in da je bila glavna tema vprašanje stikov z dunajskim vodstvom. V dokumentih, ki menda niso ohranjeni, smo se opredelili proti dunajskemu vodstvu in zahtevali, da se nam omogoči neposreden stik s Komunistično internacionalo brez posredovanja dunajske partijske centrale. V tem smislu je bila sprejeta tudi nekakšna resolucija, v kateri je bila poudarjena popolna privrženost slovenskih mladih komunistov Sovjetski zvezi, Stalinu in Komunistični internacionali ter izražena nezaupnica tako imenovanemu dunajskemu partijskemu vodstvu. Ne spominjam se, da bi bila ta stališča kakorkoli ideološko separatistična. Glavni razlog so bile navedene negativne izkušnje pri sodelovanju s posamezniki v dunajskem vodstvu, ne pa nacionalni separatizem, o katerem takrat nismo imeli pojma. Tudi se ne spominjam, da bi na konferenci prišlo do zamenjave sekretarja pokrajinskega vodstva Skoja, zlasti ne zaradi navzkrižij politične narave. Kolikor se spominjam, je Bojan Kraigher ostal sekretar tudi po ptujski konferenci.

Kmalu po tej konferenci je policija začela našo skupino preganjati in v pozni jeseni sva bila oba z Bojanom aretirana. V sodnih zaporih sva bila do marca 1937. Po končani preiskavi sva bila izpuščena istega dne in postopek proti nama je bil ustavljen. Z Bojanom sva potem sodelovala še nekaj mesecev in ne spominjam se, kdaj je prenehal biti sekretar Skoja in kdaj je zapustil Ljubljano.

Bojan Kraigher je bil miren in preudaren človek, zelo dober tovariš in ves čas sva se dobro razumela. Bil je discipliniran, a tudi kritičen in trezne presoje, skratka, dajal je vtis, da misli s svojo glavo. Bil je neposreden in odkrit, nikoli zaletav, vedno je argum. entirano branil stališča, ki jih je štel za najbolj pravilna. *Ljubljana, 8. junija 1980*

Rudi Kyovsky Moje drugo bivanje v Novem mestu se je začelo leta 1937 in kor.žalo z aretacijo v začetku 1942. V tistem usodnem času nas je bližina večine nacionalistično zasvojenih kočevskih Nemcev opozarjala na neposredno ogroženost slovenskega prebivalstva, zlasti naše inteligence na Dolenjskem.

Večina tedanje novomeške napredne inteligence, od najstarejših do najmlajših, je kazala svojo zaskrbljenost in s tem tudi odpor zoper tedanji protiljudski režim. Starejša generacija, na primer dr. Vasič, dr. Globevnik st., se je upirala z očitno pasivnostjo, mlajši, na primer dr. Davorin Gros, pa so aktivno sodelovali z opozicijo, zlasti s hrvaško, in z ljudskofrontnim gibanjem. Na tem industrijsko nerazvitem območju Dolenjske je delovala tudi skupina levičarjev. Med novomeškimi intelektualci je bila najbolj aktivna skupina gimnazijskih profesorjev, ki se je vsak dan zbirala v majhni podstrešni sobi prof. Borisa Merharja. V njej sta bila zlasti aktivna prof. Bojan Krajger in vojvodinski Srb prof. Jovanović. Zaradi mojega protifašističnega aktivnega dela na sodišču in v javnosti me je ta skupina sprejela medse. Bojan Krajger je redno prihajal na naše sestanke in nas obilno zalagal z literaturo. Povezan je bil s Cirilom Vidmarjem pri založbi Enka in je tudi nas včlanil vanjo. Publikacije Enke so bile pogosto zaplenjene, toda Bojan nam jih je prinesel v Novo mesto, še preden so jih zaplenili. Še danes se spominjam Bojanove razlage dela Josipa Vidmarja Slovensko nacionalno vprašanje in Speransove knjige. Obe deli smo v krožku temeljito proučili. Naš krožek se je prenehal sestajati, ko se je dr. Boris Merhar preselil v Ljubljano. Delo smo nadaljevali v skupini pri Polajnarju. V njej je imel aktivno vlogo tudi Dušan Jereb.

Ljubljana, 21. septembra 1989

Stane Kumar Marsikaj bi se dalo povedati o Bojanu Kraigherju, o njegovem druženju s Tonetom Čufarjem, Jožetom Šeligo, Franom Milčinskim, Ivanom Robom in drugimi. Žal fotografij, ki bi pričale o tem, nimam. Najbrž pa se zaradi konspiracije tudi nismo nikoli slikali skupaj. Bojan nam je bil zelo drag. V dobrih in hudih časih. Kolikor nas je redkih še med živimi, vsem nam je žal, da ga že dolgo ni več med nami. Koliko plemenitosti bi pridobili od njega!

Z Bojanom sva se, če se prav spominjam, spoznala pri skavtih. Bila sva približno istih let. Po maturi sva se redno srečevala na ljubljanski univerzi in v naprednih društvi Triglav, Mladi Triglav, Njiva, zlasti pa pri časopisih Mladina, Mlada pota, Mladi plamen, 1551, na založbi Enka, sodelovala sva pri pogostih ilegalnih in legalnih akcijah na univerzi, pri delavskih stavkah, v Delavski zbornici, na taborih in političnih shodih, na izletih in taborjenjih. Tovariši smo ga cenili zaradi njegovega iskrenega tovarštva, razgledanosti in točnosti. Bil je redkobeseden in skromen, a se je rad šalil, in to duhovito.

Večkrat sva skupaj obiskala kako likovno razstavo v Jakopičevem paviljonu ali Narodni galeriji in na njej izmenjala svoja mnenja o razstavljenih delih. Spominjam

se razstave del Franceta Miheliča v Jakopičevem paviljonu, nastalih v Kruševcu in na Ptujskem polju, pa bolgarskih umetnikov Mladi Hudožniki – razstavo so postavili namesto razstave hrvaške Zemlje, ki jo je policija leta 1935 razpustila in prepovedala njeno delovanje. Zemljo je vodil Krsto Hegedušič. Leta 1937 je Hegedušič postal predavatelj na zagrebški likovni akademiji in pod njegovim vodstvom so leto pozneje slovenski slikarji in kiparji ustanovili skupino Gruda in prevzeli program zemljašev. Hegedušič je pri tem pomagal s svojimi bogatimi izkušnjami kot umetnik in revolucionar. (Izid monografije te skupine – gradivo je pri Partizanski knjigi – zadržujejo že dvajset let!) Bojan se je v Novem mestu povezal s slikarjem Vladom Lamutom, grudašem, ki je zbiral talentirane samouke in jih vzgajal v socialno kritični smeri, ter mu prizadevno pomagal. Vojna je preprečila njihovo razstavo. Grudaši so se organizirali v tistih letih v Ljubljani, Fali pri Mariboru, Kranju in Novem mestu. O Bojanovi smrti smo zvedeli šele po vojni. Tudi Gruda je izgubila štiri člane, dva sta padla kot talca, dva pa v partizanih. *Ljubljana, 12. septembra 1989*

Ivan Kreft Ker sem deloval bolj ali manj legalno, to je v ljudskem gibanju pod vodstvom partije, sem se znašel po statistiki, ki so jo vodili manj prizadeti, kot sem bil sam – v policijskih zaporih okrog 50-krat oziroma sem bil tolikokrat prijet. Vendar so me le vsakič desetič poslali v nadaljnjo obravnavo na sodišče, saj policija ni imela dovolj dokaznega gradiva, ki bi preiskovalnemu sodniku oziroma državnemu pravniku lahko služilo za vložitev obtožnice zoper mene.

Nekaj možnosti, da bi me sodišče lahko obsodilo na podlagi zbranega dokaznega gradiva, je bilo leta 1936. Takrat sem bil od 14. decembra 1936 do 2. februarja 1937 v sodnijskem preiskovalnem zaporu. Bil sem obtožen po drugem členu zakona o zaščiti države zaradi sodelovanja pri tiskanju in širjenju protidržavnih letakov. Kako sem se izmazal iz tega nevarnega položaja, sem že opisal v svojih spominih.

V tem času, vendar dlje kot jaz, so bili v ljubljanskih preiskovalnih zaporih nekateri mladi člani partije oziroma Skoja (Zveze komunistične mladine Slovenije), skoraj vsi, ki so bili na ptujski konferenci septembra 1936, čeprav jih niso aretirali kot udeležence konference, temveč zaradi njihovega splošnega levičarskega delovanja. V zaporu so se znašli tudi Bojan Kraigher, sekretar pokrajinskega vodstva Skoja, in z njim Vladimir Vodopivec, Ante Novak in Tonček Žerjal. Ivan Bratko in Lidija Sentjurs, tudi delegata na ptujski konferenci, sta se za kakšne štiri mesece umaknila v ilegalo, tako da ju policija ni odkrila.

Ko sem nekoč na hodniku srečal Anteja Novaka, sem mu prišepnil, da bom začel gladovno stavko, ker sem v zaporu po nedolžnem. Kaj več mu nisem mogel povedati, saj mi paznik, ki me je peljal na zaslišanje k preiskovalnemu sodniku, tega ni dovolil. Tako sem pač ukrepal na svojo roko. Menil sem, da bi bilo celo napačno, če bi se skušal dogovarjati s skojevskimi zaporniki o kakšni skupni akciji, saj bi že odkritje, da se med seboj poznamo, pomenilo, da nismo tako nedolžni, kot govorimo. Bil pa sem tudi prepričan, da je o tej moji nameri Ante obvestil Bojana Kraigherja in morda tudi Vladimirja Vodopivca, s katerim sem navezal stike kmalu po njegovem prihodu v Ljubljano. Dajal sem mu le legalno delo, zato to ni moglo kompromitirati ne njega ne mene.

V Mariboru sem že leta 1935 zvedel, da se Vladimir Vodopivec udelejštuje v naprednem mladinskem gibanju, in ker mi je podobno nalogo (poleg drugih) dal Mirko Košir tudi v Ljubljani, sem se kmalu zelo navezal na Vodopivca, veliko bolj kot na druge, ki sem jih sicer poznal že dalj časa.

Bilo je to v času, ko se je začela razprava o tem, ali je v smislu smernic v resoluciji, sprejeti na kongresu mladinske komunistične internacionale, treba razpustiti njene organizacije. Na Hrvaškem je partija reagirala tako, da je začela razpuščati skojevske organizacije. Da pa ne bi bila ob tako predane kadre, kot so bili skojevci, jih je začela sprejemati v partijo.

Ko sem o tem razpravljaj z Viktorjem Stoparjem, ki je živel do leta 1937 v Zagrebu, mi je potrdil, da je bilo tako tudi z njim. Ko so razpustili Skoj, je postal član partije. V Sloveniji so skojevske organizacije ostale, vendar ni dovolj jasno, kdo ima zaslugo za to. O tem sem ponovno razpravljaj z Vladimirjem Vodopivcem, potem ko sem v knjigi Darka Stuparića *Revolucionarji četudi brez funkcij* (Revolucionari i bez funkcije, Otokar Keršovani, Reka 1975) zasledil trditev, da je bil med tistimi, ki so zagovarjali razpustitev Skoja, tudi sekretar pokrajinskega vodstva Bojan Kraigher. V omenjeni knjigi je tudi zapisano, da je bila 27. septembra 1936 sklicana posebna skojevska konferenca pri Ptuj in da so na njej razpravljali o vprašanju razpusta Skoja ter se temu navodilu uprli.

Med udeleženci konference je bil tudi Vladimir Vodopivec. Zato sem se potrudil, da dobim čimveč podatkov oziroma vtisov o tej konferenci od njega. Predvsem me je zanimalo, kdo je sklical in vodil konferenco, saj doslej ni bilo mogoče odkriti pisnih dokumentov o tem. Morda se bodo še živi udeleženci zdaj, ko poznajo Vodopivčevo pričevanje, sami spomnili nekaterih podrobnosti in tako pripomogli k večji jasnosti, saj gre za pomembne probleme, ki ne smejo ostati nepojasneni.

Ko sem pisal svoj prispevek Mirko Košir in njegov spor s CK KPJ, objavil sem ga v letošnji prvomajski številki Tribune, sem hote pustil odprta nekatera vprašanja, saj jih nisem mogel tako dobro pojasniti, kakor jih pojasnjuje Vodopivec v svojem pričevanju. Vprašanje je, kdaj je bil Bojan Kraigher razrešen kot sekretar pokrajinskega vodstva Skoja.

Spominjam se tudi tabora, ki ga je organiziral zagrebški Triglav za jugoslovansko študentsko levico poleti 1937. Od ljubljanskih komunistov je bil dejavno prisoten le Bojan Kraigher. Ne spominjam se več, ali je ostal do konca na taborjenju, saj tudi sam nisem bil ves čas v taboru. Vem pa, da je bil Bojan poleg, ko sem zbranim študentom prek zvočnika poročal o poteku delegatskega zborovanja kmečko-delavskega gibanja v Ljubljani, ki sem se ga udeležil kot organizacijski sekretar tega gibanja. Bojan se je udeležil tudi predavanja, ki sem ga imel nekaj dni pozneje o slovenskem združništvu. Ingo Vrščaj, eden izmed organizatorjev taborjenja, je bil v zadregi, ker je neki predavatelj nepričakovano odpovedal svoje predavanje. Prosil me je, da vskočim z improviziranim predavanjem o združništvu, čeprav se s to temo nikoli nisem intenzivno ukvarjal. Moje opravičevanje, češ da nisem primeren predavatelj za to, ni nič zaleglo, strinjal pa se tudi ni z drugimi predavatelji, ki sem jih bil pripravljen pripeljati, tako inž. Janezom Marentičem, Maksom Stermeckim, Ladom Kozakom, Jožetom Slakom. Ingo Vrščaj je vztrajal, češ da ni samo njegova želja, temveč tudi drugih udeležencev taborjenja, da bi o tej temi predaval jaz.

Tako sem torej predaval. Ko sem zvečer istega dne srečal Bojana, mi je rekel, da sem imel hvaležne poslušalce, a da to še ne pomeni, da je bilo predavanje na zadovoljivi ravni. Prav gotovo bi zadovoljilo kmečke ljudi, me je pokritiziral, toda za visokošolce bi moralo biti bolj poglobljeno. Iz nadaljnega pogovora z njim sem spoznal, da se resno ukvarja s študijem marksizma. Po njegovem bi bilo moje predavanje uspešnejše, če ne bi bilo samo informativno, marveč bolj znanstveno utemeljeno.

Bojan Kraigher je že od leta 1934 v Mladem Triglavu vodil odbor, ki je spremljal pisanje naprednega tiska. To potrjuje tudi njegov poziv v dopisni knjigi Triglava, ki se glasi: »Jutri, v ponedeljek 19. III. (1934, opomba I. K.) je seja odbora za vse tri liste Mladi plamen, Nova mladina, Književnost. Pridi sigurno na to sejo. Zelo važno!!! Kraigher Bojan.« (Poziv je bil namenjen Povodnu, opomba I. K.)

Znano je, da je bil Edvard Kardelj med glavnimi sotrudniki Književnosti in da je v njej polemiziral z Josipom Vidmarjem. V Književnosti pa so sodelovali tudi Boris Kidrič, Boris Zihlerl, Dušan Kermauner in drugi. Kdor je hotel enakopravno razpravljati o njihovih prispevkih, je moral dobro poznati marksizem. To sem moral posebej naglasiti, saj se še vedno dogaja, da kdo podcenjuje Bojanovo delo. Na taborjenju v Gozdu-Martuljku sem bil prepričan, da je še vedno sekretar pokrajinskega vodstva Skoj za Slovenijo in da ga je na tabor delegiral nekaj mesecev prej izvoljeni centralni

komite Komunistične partije Slovenije. Dokazov o tem nimam, vendar podobno kot Vodopivec tudi jaz dvomim, da bi bil Bojan Kraigher kot sekretar razrešen na ptujski konferenci.

Podobno kot opisuje Vodopivec položaj skojevske organizacije v letih 1935–1937, je opisal ta položaj v letih 1928–1933 Edvard Kardelj. Mladi komunisti, ki so se začeli zbirati pri Vladu Kozaku v omenjenih letih oziroma nekateri celo že od leta 1925, so v času diktature krepko prišli za delo in se niso spraševali, ali se udeležujejo kot člani Zveze komunistične mladine oziroma kot partije. Sestavili so celo pokrajinski komite s Kardeljem in Kidričem na čelu, ki je o svojem delu poročal centralnemu komiteju Komunistične partije Jugoslavije in tako dejansko opravičil svoj obstoj. Poglavitno je bilo, da ni bila prekinjena kontinuiteta v delovanju partije. Komuniste, ki jih diktatura ni takoj odkrila in zaprla ali pa so se vrnili s prestajanja kazni, je bilo treba povezati. To nalogo sta v glavnem opravila, kot že omenjeno, Edvard Kardelj in Boris Kidrič in nista delila sodelavcev na skojevce in partije.

Leta 1936, ko je prišel Vodopivec iz Maribora v Ljubljano, je bil položaj že nekoliko drugačen, vsaj v Ljubljani. Pričevanju Vodopivca bi dodal le to, da so bili študentje komunisti ljubljanske univerze politično enako aktivni na univerzi kot tudi zunaj nje. Čeprav so imeli na univerzi veliko težav, saj je bil v nevarnosti njen obstoj in nadaljnji razvoj, so se otepali tudi s socialnimi problemi. Vendar so vzajemno sodelovali pri vseh akcijah, ki jih je vodilo delavstvo za demokratične in socialne pravice.

Po vrnitvi iz Španije sem se večkrat mudil na Dolenjskem in tudi v Novem mestu, kjer je Bojan poučeval kot profesor na gimnaziji. Vendar sva se takrat srečala samo enkrat. Od drugih sem zvedel, kako uspešno izobražuje svoj razred v marksističnem duhu, zvedel pa sem tudi, kakšna krivica se mu je zgodila, ko je v želji, da bi ostal učitelj svojih mladih, prekršil partijsko navodilo, da ne sme glasovati za vladno listo na volitvah 11. decembra 1938. Poznejši dogodki so dokazali, da se je pravilno odločil. Skoraj vsi njegovi učenci so postali člani Zveze komunistične mladine. Mnogi od njih so padli, padel je tudi Bojan, njihov profesor. To je zgodba, ki je vredna omembe, vsi pa o njej molčijo, kakor da ni bilo nobenega Bojana Kraigherja in njegovih dijakov. A so bili: o tem pričajo njihovi grobovi. Tu so in tudi na njih gradimo svoje novo življenje. Enako velja za Poldeta Brceta, Marjana Vesenjaka, Mileno Petovar...

Podobnih primerov je več, le da smo živim marsikaj odpustili, na mrtve pa smo žal pozabili. Nanje so pozabili, najbrž hote, nekateri zgodovinarji, ne pa tudi Alenka Nedog, ki mi je zaupala, da bo drugo knjigo o Tonetu Tomšiču napisala drugače. Pravičneje zanj in za vse druge. To, česar ne priznamo mrtvim, hote ali nehotе pripisujemo sedaj sebi. Na nedavni razstavi, posvečeni študentovskemu gibanju na univerzi, ni bil Bojan nikjer omenjen, čeprav se je prav tam že zelo zgodaj vključil v vrste Komunistične mladine Slovenije. *Ljubljana, 14. junija 1980*